

GODS GENERAALS VAN DE WERELD

DEEL 2

Uit alle volken

*Acht christenen uit Afrika, Azië en
Latijns-Amerika, van Samuel Ajayi
Crowther tot Luis Palau*

*Een grote menigte, die niemand tellen kon,
uit alle naties, stammen, volken en talen.*

Openbaring 7:9

WIM KAMPHORST

GODS GENERAALS VAN DE WERELD · DEEL 2

Uit alle volken

*Acht christenen uit Afrika, Azië en Latijns-Amerika, van Samuel
Ajayi Crowther tot Luis Palau*

WIM KAMPHORST

Inhoud

Inleiding: de menigte groeit	2
Samuel Ajayi Crowther: de jongen van het slaven- schip die bisschop werd	4
Toyohiko Kagawa: de student die op kerstavond naar de slop- pen verhuisde	17
Ju Ki-cheol: de dominee die niet wilde buigen	30
Watchman Nee: de nachtwaker van Shanghai	41
Bakht Singh: de sikh die de Bijbel verscheurde	55
Festo Kivengere: de bisschop die Idi Amin liefhad	68
Óscar Romero: de bisschop die op zondag de namen noemde	81
Luis Palau: de bankbediende die Latijns-Amerika toesprak	94
Nawoord	106

Uit alle volken. Gods generaals van de wereld, deel 2

© 2026 Wim Kamphorst

Stichting (F)Luister Nederland

Bijbelcitaten zijn overgenomen uit de Herziene Statenvertaling © 2010 Stichting HSV.

Eigen uitgave. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

Bij elk hoofdstuk staan de geraadpleegde bronnen. Verhalen die alleen uit de eigen getuigenis van een persoon of uit latere overlevering bekend zijn, of die niet te controleren zijn, worden in de tekst en in het slotoverzicht van elk hoofdstuk zo benoemd.

Dit boek is gratis te lezen en te downloaden op wimkamphorst.nl.

Inleiding: de menigte groeit

In het eerste deel van dit boek stonden acht mensen uit Azië en Afrika. Een Javaanse voorganger, een Indiase geleerde, een profeet uit Liberia, een slavin uit Soedan, een Koreaanse ouderling, een sad-hoe, een Chinese evangelist en een aartsbisschop uit Oeganda. In dit tweede deel volgen er acht, en ze komen uit nog meer landen.

Een jongen die van een slavenchip werd gehaald en de eerste Afrikaanse bisschop van zijn kerk werd. Een Japanse student die op kerstavond in een sloppenwijk ging wonen. Een Koreaanse dominee die weigerde te buigen voor een Japans heiligdom. Een Chinese schrijver wiens boeken over de hele wereld gelezen worden, terwijl hij zelf twintig jaar gevangen zat. Een sikh die de Bijbel verscheurde en daarna door heel India preekte. Een bisschop uit Oeganda die een boek schreef met de titel *Ik heb Idi Amin lief*. Een aartsbisschop in El Salvador die op zondag de namen van de doden noemde. En een bankbediende uit Argentinië die voor miljoenen mensen zou preken.

DEZELFDE WERKWIJZE

Ook in dit deel staan de feiten voorop. Na elk hoofdstuk staat wat vaststaat, wat alleen uit iemands eigen woorden of uit latere over-

levering bekend is, en wat onzeker of betwist is. De bronnen staan erbij.

Bij een paar mensen in dit deel ligt het verhaal gevoelig. Over Watchman Nee zijn christenen het tot vandaag niet eens. Óscar Romero leefde in een burgeroorlog waarin beide kanten bloed aan hun handen hadden. Toyohiko Kagawa schreef en zei dingen die ook zijn bewonderaars pijn doen. Ik heb geprobeerd die dingen eerlijk te laten zien, zonder partij te kiezen en zonder ze weg te laten. Mensen die God volgen, blijven mensen.

De acht mensen in dit deel horen bij heel verschillende kerken: anglicaans, presbyteriaans, rooms-katholiek, evangelisch, en gemeenten die ze zelf begonnen. De volgorde is weer die van de tijd.

UIT ALLE NATIES

Johannes zag *een grote menigte, die niemand tellen kon, uit alle naties, stammen, volken en talen* (Openbaring 7:9). Het is goed om te bedenken dat die menigte niet bij ons begint. Toen deze mensen leefden, keken velen in Europa op hen neer, ook in de kerk. Nu lezen wij hun verhalen. Misschien leren we er meer van dan we dachten.

Samuel Ajayi Crowther: de jongen van het slaven- schap die bisschop werd

Op 21 augustus 1846 kwam er in Abeokuta, in het westen van het huidige Nigeria, een oudere vrouw met een van haar zonen naar de zendelingen toe. Ze zocht haar andere kind. Ze had hem ongeveer vijftwintig jaar niet gezien. Toen ze hem was kwijtgeraakt, was hij een jongen van een jaar of dertien. Nu was hij een anglicaanse predikant met een Engelse naam.

Hij schreef in zijn dagboek wat er gebeurde. Ze pakte zijn hand vast en beefde. “Ze beefde toen ze mijn hand vasthield”, noteerde hij, vrij vertaald. Ze zeiden weinig. Ze zaten stil naast elkaar en keken elkaar aan.

De man heette Samuel Ajayi Crowther. Hij was als kind gevangengenomen en verkocht, en door een Brits oorlogsschip bevrijd. Hij werd de eerste Afrikaanse bisschop van de anglicaanse kerk in de moderne tijd. Hij vertaalde grote delen van de Bijbel in het Yoruba, zijn moedertaal, en voer jaar na jaar de rivier de Niger op om nieuwe gemeenten te stichten. Aan het eind van zijn leven werd zijn werk door jonge Europese zendelingen uit handen genomen. De Britse

historicus Andrew Walls noemde hem waarschijnlijk de bekendste Afrikaanse christen van de negentiende eeuw.

De vrouw in Abeokuta heette Afala. Een paar jaar later zou ze zich laten dopen, onder de naam Hannah. Om te begrijpen waarom dat weerzien zoveel betekende, moeten we terug naar een dorp dat Osogun heette.

DE DAG DAT OSOGUN BRANDDE

Ajayi werd rond 1807 geboren in Osogun, een stadje in Yorubaland. De plek ligt in de buurt van het huidige Ado-Awaye, in de Nigeriaanse deelstaat Oyo. Het precieze jaar weet niemand. Andrew Walls houdt het op ongeveer 1807, andere bronnen noemen 1809 of 1810.

De Yoruba waren een groot volk met eigen koninkrijken, steden en markten. In die jaren viel het machtige rijk van Oyo uiteen. Overal in het land werd oorlog gevoerd, en oorlog betekende gevangenen. Wie gevangen werd, kon worden verkocht. Aan de kust stonden Europese handelaren klaar, vooral Portugezen, om mensen te kopen voor de plantages aan de andere kant van de oceaan.

Rond 1821 werd Osogun overvallen. Volgens Walls waren de aanvallers Fulani en moslims uit Oyo. Ajayi werd gevangengenomen, samen met zijn moeder en zijn zusters. Hij schreef later twee keer over die dag. Een van zijn zinnen is bewaard gebleven: het was “het droevigste toneel dat je je kunt voorstellen”, vrij vertaald.

Wat er daarna gebeurde, kennen we in grote lijnen. De jongen werd van zijn familie gescheiden en wisselde zes keer van eigenaar. Een Nigeriaanse biografie vertelt dat hij ergens onderweg werd geruild tegen een paard. Uiteindelijk belandde hij op de slavenmarkt van Lagos en werd hij verkocht aan Portugese handelaren.

EEN SCHIP DAT NOOIT AANKWAM

In april 1822 lag het Portugese schip voor de kust, klaar om te vertrekken. Volgens Christian History heette het Esperanza Felix. Het kwam nooit aan.

Groot-Brittannië bestreed de slavenhandel met oorlogsschepen voor de Afrikaanse kust. Een van die schepen was de Myrmidon, onder kapitein Henry Leeke. Hij onderschepte het Portugese schip. Volgens een boek uit 1854 nam hij Ajayi en andere jongens aan boord en zette hij hen na een tocht van twee maanden in vrijheid aan land. Dat was in juni 1822, in Freetown, de hoofdstad van Sierra Leone.

In Sierra Leone, een Britse kolonie, zette de marine de bevrijde mensen aan land. De Church Missionary Society, de CMS, had er scholen. De CMS was een zendingsgenootschap van de Church of England, de anglicaanse kerk. Ajayi kwam op een van die scholen terecht.

Hij was dertien of veertien. Hij wist niet of zijn moeder nog leefde.

EEN NIEUWE NAAM

Op 11 december 1825 werd hij gedoopt door John Raban, een zending van de CMS. Hij kreeg de naam Samuel Crowther, naar een Engelse predikant die bij het genootschap betrokken was.

Hij leerde snel. Raban gebruikte hem als taalhulp en publiceerde tussen 1828 en 1830 drie boekjes over het Yoruba. Het was het begin van een levenswerk, al wist nog niemand dat.

In 1827 opende de CMS in Freetown een opleiding, het latere Fourah Bay College. Crowther was een van de eerste studenten. Volgens de kathedraal van Rochester begon hij er op eerste kerstdag 1827. Twee jaar later, op 21 september 1829, trouwde hij met Asano. Ook

zij was van een slavenchip bevrijd. Bij haar doop kreeg ze de naam Susan Thompson. Ze zouden ongeveer vijftig jaar getrouwd blijven en kregen zes kinderen.

Crowther werd onderwijzer, en later docent aan de school waar hij zelf had gezeten.

MALARIA OP DE RIVIER

In 1841 vertrok vanuit Engeland een grote expeditie naar de Niger, de rivier die dwars door het huidige Nigeria stroomt. Het plan kwam van Thomas Fowell Buxton, een Britse politicus die tegen de slavernij streed. Zijn gedachte was dat christendom en eerlijke handel samen de slavenhandel konden vervangen. De CMS stuurde twee mannen mee: de Duitse zendeling J.F. Schön en Samuel Crowther.

De tocht werd een ramp. De meeste Europeanen kregen malaria, en ongeveer veertig van hen stierven. Crowther overleefde het. De leiders van de CMS zagen het verschil. Wie het evangelie in het binnenland van West-Afrika wilde brengen, zou Afrikanen nodig hebben.

Crowther werd naar Londen gestuurd voor een opleiding. Op 11 juni 1843 werd hij door de bisschop van Londen tot diaken gewijd, op 1 oktober van datzelfde jaar tot priester. Met zijn wijding begon, schrijft Walls, de eigen Afrikaanse predikantenstand van Sierra Leone. Datzelfde jaar verscheen zijn woordenlijst van het Yoruba. Christian History schrijft dat hij al snel in het Yoruba ging voorgaan in de liturgie, waarschijnlijk de eerste keer dat zo'n dienst in een Afrikaanse taal werd gehouden.

THUIS IN ABEOKUTA

In 1846 trok Crowther met de Engelse zendeling Henry Townsend naar Abeokuta. Abeokuta was de stad van de Egba, de groep

Yoruba waar Crowther zelf bij hoorde. Op 3 augustus kwamen ze aan. Drie weken later stond zijn moeder voor hem.

Wat me raakt aan dat dagboekfragment, is hoe kaal het is. Geen grote woorden, geen gebed, geen uitleg. Een moeder die beeft en een zoon die zijn hand laat vasthouden. Ik denk dat Crowther wist dat er geen woorden waren voor wat er in die vijfentwintig jaar gebeurd was.

Zijn moeder en een van zijn zusters behoorden volgens Walls tot de eersten die in Abeokuta gedoopt werden. Volgens een andere bron gebeurde dat in 1848. Haar zoon was degene die haar het evangelie vertelde.

Heb jij ooit iemand teruggezien die je al had opgegeven? Dan weet je misschien iets van wat er die dag in Abeokuta gebeurde.

HET ONZE VADER IN WINDSOR

In 1851 reisde Crowther naar Londen om voor Abeokuta op te komen. Hij sprak met ministers, onder wie Lord Palmerston. Hij werd ontvangen door koningin Victoria en prins Albert. Een Nigeriaanse biografie vertelt dat hij hun het Onze Vader in het Yoruba voorbad. Henry Venn, de secretaris van de CMS, was ervan overtuigd dat Crowthers bezoek de Britse regering in beweging had gezet.

Venn werd de belangrijkste bondgenoot in zijn leven. Hij had een duidelijk doel. Zendingskerken moesten zo snel mogelijk op eigen benen staan. Ze moesten zichzelf besturen, zichzelf onderhouden en zelf het evangelie verder brengen. De zending hoorde daarna te vertrekken. Voor Venn was Crowther het bewijs dat het kon.

Ondertussen werkte Crowther door aan zijn vertaling. In 1852 verschenen een grammatica van het Yoruba en de vertalingen van Lukas, Handelingen, Jakobus en 1 Petrus. Hij werkte samen met een

Afrikaanse collega, Thomas King. Walls wijst op een keuze die zijn tijd vooruit was. Het Yoruba is een toontaal: hetzelfde woord betekent iets anders als je het hoger of lager uitspreekt. Crowther wilde dat de vertaling die tonen aangaf. Zijn aanpak werd een voorbeeld voor latere Bijbelvertalingen in Afrika.

In 1862 brandde zijn huis af. Elf jaar aan aantekeningen en een deel van zijn vertaalde handschriften gingen in vlammen op. Hij begon opnieuw.

EEN ARABISCHE BIJBEL IN GBEBE

In 1854 ging Crowther opnieuw mee de Niger op, met een expeditie die door de Britse reder McGregor Laird werd betaald. Deze keer gebruikte de bemanning kinine tegen malaria, en volgens Christian History kwam niemand om.

In 1857 volgde de volgende tocht, met het schip de Dayspring. Venn gaf Crowther een opdracht: een zending langs de Niger, helemaal gedragen door Afrikanen. De meeste helpers kwamen uit Sierra Leone.

In Onitsha, in het land van de Igbo, kreeg de groep van de koning een stuk grond. De Afrikaanse predikant J.C. Taylor bleef er achter om de zending te beginnen. Verder stroomopwaarts, in Gbebe, gaf Crowther een Arabische Bijbel aan een van de leiders van de stad. Kort daarna liep de Dayspring bij Rabba op een rots en zonk. De groep trok over land verder.

Langs de middenloop van de Niger woonden veel moslims. Crowther ging niet met hen in debat om te winnen. Hij zocht naar wat Bijbel en Koran gemeen hadden, zoals de figuren die in beide boeken voorkomen. Walls beschrijft dat hij voorzichtig was met het uitdelen van Arabische Bijbels, omdat hij wist dat ze soms als amulet werden gebruikt. Hij schreef dat de Bijbel, "het zwaard van de Geest, zijn ei-

gen strijd moet voeren”, vrij vertaald. Het beeld komt van Paulus: *En neem de helm van de zaligheid en het zwaard van de Geest, dat is Gods Woord* (Efeze 6:17).

“WILT U MIJ MIJN LAATSTE WENS WEIGEREN?”

In 1864 wilde Venn verder gaan. Hij vond dat de Afrikaanse kerk een Afrikaanse bisschop moest krijgen, en dat het Crowther moest worden. Crowther weigerde. Walls noemt hem een werkelijk nederige man. De kathedraal van Rochester vertelt dat hij zichzelf onwaardig noemde.

Over het gesprek tussen beide mannen gaat een uitspraak van Venn rond. Hij zou gezegd hebben: “Mijn zoon Samuel Ajayi, wilt u mij mijn laatste wens weigeren voordat ik sterf?”, vrij vertaald De zin staat in latere biografieën. Een verslag uit 1864 heb ik er niet bij gevonden.

Niet iedereen was enthousiast. Henry Townsend, de zendeling met wie Crowther naar Abeokuta was gegaan, verzette zich tegen een Afrikaanse bisschop. Venn zette door.

Op 29 juni 1864 werd Samuel Ajayi Crowther in de kathedraal van Canterbury door aartsbisschop Charles Longley tot bisschop gewijd. Een bron uit Rochester noemt 24 juni, de meeste andere 29 juni. Zijn titel was bisschop van de landen van West-Afrika buiten het gebied van de Britse koningin. Hij werd gezonden naar volken waar Groot-Brittannië nog geen gezag had. De universiteit van Oxford gaf hem datzelfde jaar een eredoctoraat in de theologie.

Een man die als kind zes keer was verkocht, stond nu in een van de oudste kerken van Engeland, met de handen van de aartsbisschop op zijn hoofd.

BONNY EN DE RIVIER

Als bisschop reisde Crowther steeds weer de Niger op en af. Zijn bisdom had geen grenzen op een kaart. Het bestond uit posten aan de rivier en in de delta, elk met een paar Afrikaanse predikanten, catechisten en onderwijzers.

Een belangrijke plek werd Bonny, een handelsstad in de Nigerdelta. Volgens een Nigeriaanse biografie zworen de leiders van Bonny op Paasdag 1867 hun afgoden af. Dezelfde bron vertelt dat een jonge christen, Joshua Hart, in Bonny werd gedood omdat hij weigerde aan de oude rituelen mee te doen. Walls noemt Bonny als een van de belangrijkste plaatsen van zijn werk, zonder die details.

Datzelfde jaar werd Crowther volgens die biografie met zijn zoon Dandeson een aantal dagen vastgehouden door een plaatselijke leider die losgeld eiste. Ik heb dat verhaal maar in één bron gevonden.

Zijn zoon Dandeson werd in 1870 tot priester gewijd en later aartsdiaken van de delta. In 1878 kreeg de bisschop van de CMS een eigen schip, dat de naam Henry Venn droeg. In 1880 eerde de Royal Geographical Society hem met een gouden horloge voor zijn onderzoek langs de Niger. Hij schreef het eerste boek over de Igbo-taal en werkte aan het Nupe.

Op 19 oktober 1880 stierf Susan, na ongeveer vijftig jaar huwelijk.

EEN COMMISSIE DIE HIJ NIET MOCHT LEZEN

Henry Venn was overleden. In Londen kwamen andere mensen aan het roer, met andere ideeën. Walls wijst op een verandering in het zendingsbeleid en in het denken over ras.

Er kwamen klachten over het gedrag van sommige Afrikaanse medewerkers in de Nigerzending. Een deel van die klachten was terecht. Crowther had zelf al jaren gewaarschuwd dat veel van zijn

helpers geen goede opleiding hadden en dat hij geen middelen had om hen te begeleiden. In 1881 sprak hij op Madeira met afgevaardigden van de CMS. De zeggenschap over het geld van de zending ging naar een commissie. Er kwam een onderzoek naar zijn medewerkers. Volgens Christian History en een Afrikaans biografisch woordenboek kreeg Crowther het rapport niet te zien voordat het naar Londen ging. In 1883 werden de eerste Afrikaanse medewerkers ontslagen.

Eerlijkheid vraagt ook dit: volgens de Nigeriaanse kerkhistoricus F. Anyika steunde Crowther in die jaren de komst van Europese zendelingen en strenger toezicht.

ONITSHA, 1890

In 1887 werd John Alfred Robinson secretaris van de CMS voor de Niger. In 1889 kwam hij onder invloed van Graham Wilmot Brooke, een jonge Engelsman met grote idealen. Brooke was ongeveer vijftientwintig toen de CMS hem de leiding gaf over een groep nieuwe zendelingen. Begin 1890 vertrokken ze naar de Niger.

Deze jonge mannen wilden een zuivere kerk. Ze zagen zonde waar zij die meenden te zien, en ze hadden weinig oog voor cultuur en leeftijd, schrijft de historicus Peter Williams. Het kwam in 1890 tot een confrontatie in Onitsha, met de bisschop en de leidende Afrikaanse predikanten. Robinson schreef een rapport dat het Dictionary of African Christian Biography hard en eenzijdig noemt. In augustus 1890 ontsloeg of schorste de nieuwe secretaris, F.N. Eden, een reeks Afrikaanse predikanten. Ook Dandeson werd geschorst.

Crowther was ruim tachtig. Hij nam in 1890 uit protest ontslag, schrijven Brockman en de kathedraal van Rochester. Welke functies hij precies neerlegde, verschilt per bron. Wat er in Onitsha precies gezegd werd, heb ik in de bronnen die ik las niet gevonden. Vast

staat dat het werk van een leven in korte tijd uit zijn handen werd genomen.

Ik wil hier niet de ene groep heilig en de andere slecht maken. Brooke was jong en kreeg een taak die te groot voor hem was, schrijft Williams, en hij legt een groot deel van de schuld bij de CMS in Londen. Robinson stierf in 1891 in Lokoja aan hersenvliesontsteking, Brooke kort daarna aan zwartwaterkoorts. Een van de jonge zendelingen uit die groep, H.H. Dobinson, kreeg later spijt van zijn haastige oordelen, schrijft Walls.

Wat zou jij doen als je levenswerk wordt overgenomen door mensen die je kleinkinderen hadden kunnen zijn?

DE LAATSTE DAG VAN HET JAAR

Volgens de Nigeriaanse biograaf Owodayo schreef Crowther op 8 mei 1891 een plan voor een zelfstandige kerk in de Nigerdelta. In september 1891 kreeg hij een beroerte. Hij kon daarna moeilijk bewegen en spreken.

Hij stierf op 31 december 1891 in Lagos. Walls beschrijft hem in die laatste maanden als een man die verlaten en gebroken was. Op 1 januari 1892 werd hij begraven. De begrafenis werd druk bezocht.

Hij kreeg een Engelse opvolger, Joseph Sidney Hill, die eind 1893 in Nigeria aankwam.

In april 1892 besloten de gemeenten in de Nigerdelta niet mee te gaan met de Europese overname. Onder leiding van Dandeson Crowther gingen ze verder als de Niger Delta Pastorate, een kerk die zichzelf bestuurde en onderhield, buiten de CMS. Het was precies wat Henry Venn ooit voor ogen had gehad. Walls schrijft dat de manier waarop Crowther aan de kant was gezet, een rol

speelde bij het ontstaan van de onafhankelijke Afrikaanse kerken die later overal in West-Afrika opkwamen.

GEBEDEN IN CANTERBURY

In juli 2014 werd in de kathedraal van Canterbury een dienst gehouden, honderdvijftig jaar na zijn wijding. Er werd gedankt voor zijn leven, en er werd gebeden om vergeving. De aartsbisschop van Canterbury noemde hem in zijn preek de apostel van Nigeria, een man die door zijn eigen kerk was “verraden, in de steek gelaten en ondermijnd”, vrij vertaald.

Ik denk vaak aan de jongen op dat Portugese schip. Hij was op weg naar de andere kant van de oceaan. Toen kwam er een ander schip. Hij werd bevrijd, kreeg een nieuwe naam en leerde lezen. Later vertaalde hij voor zijn eigen volk de woorden van Jezus, met de tonen erbij, zodat ze ze konden horen zoals ze bedoeld waren.

Zijn vertaling bleek blijvend, schrijft Walls. In Abeokuta zat ooit een moeder naast haar zoon. Ze zeiden niets. Ze hield zijn hand vast.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte in Osogun in Yorubaland, rond 1807 tot 1810; gevangenneming rond 1821 en zes keer van eigenaar gewisseld; bevrijding door de Britse marine in april 1822 (Myrmidon, kapitein Henry Leeke) en aankomst in Sierra Leone; doop op 11 december 1825 door John Raban; een van de eerste studenten van Fourah Bay; huwelijk met Asano (Susan Thompson); Niger-expeditie van 1841; wijding tot diaken en priester in 1843; aankomst in Abeokuta in 1846 en weerzien met zijn moeder; bezoek aan koningin Victoria in 1851; vertaalwerk in het Yoruba met tonen; expedities van 1854 en 1857; bisschopswijding in Canterbury in 1864; verzet van Henry Townsend; het

overnemen van de Nigerzending door Europese zendelingen en de confrontatie in Onitsha in 1890; zijn terugtreden in 1890; beroerte en dood op 31 december 1891 in Lagos; Engelse opvolger; de Niger Delta Pastorate vanaf 1892; de dienst in Canterbury in 2014.

Alleen uit eigen getuigenis of latere overlevering: zijn eigen verslag van de overval; de woorden uit zijn dagboek over het weerzien met zijn moeder; de ruil tegen een paard; het Onze Vader in het Yoruba voor de koningin; de uitspraak van Venn over zijn “laatste wens”; de bekering van de leiders van Bonny op Paasdag 1867 en de dood van Joshua Hart; de gijzeling van 1867; het plan van 8 mei 1891.

Onbevestigd: het precieze geboortjaar; de naam van het slaven-schip (Esperanza Felix, één bron); de datum van de wijding (29 juni volgens de meeste bronnen, 24 juni volgens Rochester); wanneer de volledige Yoruba-Bijbel verscheen; wat er in Onitsha in 1890 precies gezegd werd.

Duiding: historici verschillen over het gewicht van de klachten tegen Crowthers medewerkers. Een deel was terecht, en Crowther gaf zelf toe dat zijn helpers te weinig opleiding hadden. Dat de jonge zendelingen hem buitenspel zetten en dat raciale denkbeelden daarbij meespeelden, wordt breed erkend, ook door de anglicaanse kerk zelf.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Andrew F. Walls, “Crowther, Samuel Adjai (or Ajayi)”, Boston University History of Missiology
2. Andrew F. Walls, “Samuel Ajayi Crowther 1807-1891: Foremost African Christian of the Nineteenth Century”, Dictionary of African Christian Biography

3. Andrew F. Walls, Dictionary of African Christian Biography (uit Biographical Dictionary of Christian Missions)
4. Mark R. Lipschutz en R. Kent Rasmussen, Dictionary of African Christian Biography
5. CMS Register of Missionaries, Dictionary of African Christian Biography
6. M.O. Owodayo, "Crowther, Samuel Ajayi", Dictionary of African Christian Biography
7. Norbert C. Brockman, Dictionary of African Christian Biography
8. Ted Olsen, "Bishop Before His Time", Christian History 79 (2003)
9. Jesse Page, Samuel Crowther: The Slave Boy Who Became Bishop of the Niger, hoofdstuk 6 (Project Canterbury)
10. Jesse Page, idem, hoofdstuk 8 (Project Canterbury)
11. Jesse Page, idem, hoofdstuk 12 (Project Canterbury)
12. Sarah Tucker, Abbeokuta; or Sunrise within the Tropics (1854), Project Canterbury
13. Rochester Cathedral, "Bishop Samuel Adjai Crowther"
14. Peter Williams, "Brooke, Graham Wilmot", Dictionary of African Christian Biography
15. "Robinson, John Alfred", Dictionary of African Christian Biography
16. "Crowther, Dandeson Coates", Dictionary of African Christian Biography
17. F. Anyika, "Prelude to White Domination of the C.M.S. Niger Mission", Africa Journal of Evangelical Theology
18. Anglican Communion News Service, "Canterbury remembers Crowther", 4 juli 2014

Toyohiko Kagawa: de student die op kerstavond naar de sloppen verhuisde

Op kerstavond 1909 verhuisde een theologiestudent van eenentwintig naar Shinkawa, de armste wijk van de Japanse havenstad Kobe. Hij was kort daarvoor ernstig ziek geweest. Hij had gepreekt tot hij instortte, met een longontsteking die door tuberculose kwam. Hij was hersteld, en nu ging hij wonen waar niemand vrijwillig ging wonen.

Zijn onderkomen was een schuurtje. Hij deelde het met mensen die nergens anders terechtkonden, en hij gaf hun te eten van de kleine toelage die hij als student kreeg. In de wijk woonden volgens een latere biograaf zo'n 7.500 mensen. Het werd zijn thuis voor jaren.

Die student heette Toyohiko Kagawa. Hij werd de bekendste Japanse christen van zijn eeuw. Hij schreef bestsellers, richtte vakbonden en coöperaties op, zat in de gevangenis en sprak in Amerika voor volle zalen. Amerikaanse kerken noemden hem in één adem met Gandhi en Albert Schweitzer. Na zijn dood kreeg hij een beeld in de kathedraal van Washington.

Hij liet ook woorden na waar zijn eigen volgelingen later van schrokken. Dit hoofdstuk vertelt beide. Het begint met een jongen zonder ouders.

EEN ZOON VAN DE BIJVROUW

Toyohiko Kagawa werd geboren op 10 juli 1888 in Kobe. Zijn vader, Junichi Kagawa, was een welgestelde zakenman. Zijn moeder, Kame, was niet diens echtgenote. Ze was een bijvrouw. Toen Toyohiko vier was, waren zijn vader en moeder allebei overleden.

Japan was in die jaren een land in haast. Na eeuwen van afsluiting had het zich in 1868 opengesteld voor het Westen, onder keizer Meiji. Het land bouwde fabrieken, spoorlijnen en een vloot. Het christendom was pas sinds 1873 weer toegestaan, na bijna drie eeuwen van vervolging. Wie christen werd, koos voor iets wat veel Japanners zagen als een westerse godsdienst.

De jongen groeide op bij familie, met een oom die het voor het zeggen had. Zijn biografen beschrijven de jaren na de dood van zijn ouders als eenzaam.

EEN BIJBELKLAS OM ENGELS TE LEREN

Als tiener ging Toyohiko naar een Bijbelklas van twee Amerikaanse zendelingen van de zuidelijke presbyteriaanse kerk, Harry W. Myers en Charles A. Logan. Hij kwam vooral om Engels te leren. Ze namen hem op in hun huis. Volgens Plough zei hij later dat hij daar voor het eerst wakker werd voor het gevoel dat hij leefde.

Wat hem in het geloof trok, vertelde hij ook zelf. Hij had in een boek gelezen, zei hij, dat een man die Christus heette rondging en goeddeed. Dat beeld komt uit de Bijbel, uit de preek van Petrus in het huis van Cornelius, over Jezus *en hoe Hij het land doorgegaan is, ter-*

wijl Hij goeddeed (Handelingen 10:38). Het zou de rode draad van zijn leven worden.

Op 14 februari 1904 doopte Myers hem in de kerk van Tokushima, op het eiland Shikoku. Hij was vijftien. Toen hij liet weten dat hij predikant wilde worden, zette zijn oom hem uit de familie. Vanaf dat moment steunden de zendelingen hem.

Ik sta hier even stil, omdat het verhaal later zo groot wordt. Aan het begin staat een jongen van vijftien die zijn familie en zijn erfenis kwijtraakt om een doop. Wat zou jij hebben gedaan, als geloven je je familie kostte?

TUSSEN DE DAKLOZEN VAN SHINKAWA

Toyohiko studeerde aan Meiji Gakuin in Tokio, een presbyteriaanse hogeschool, en daarna aan het theologisch seminarie in Kobe. In 1909 werd hij ziek. Na zijn herstel volgde de verhuizing naar Shinkawa, die kerstavond.

Kagawa woonde in Shinkawa niet als bezoeker. Hij nam mensen in huis en preekte op straat. Hij liep er trachoom op, een besmettelijke oogziekte die hem de rest van zijn leven parten speelde. Rond 1910 begon hij met een kleine groep, die hij Kyūrei Dan noemde, de Reddingsband.

In 1913 trouwde hij met Haru Shiba. Zij deelde zijn werk van harte, schrijft Plough. Over haar eigen leven zeggen de bronnen die ik las weinig, en ik vul het niet aan.

WAT HIJ OVER ZIJN BUREN SCHREEF

In de zomer van 1914 vertrok Kagawa naar de Verenigde Staten. Hij studeerde aan Princeton Theological Seminary en volgde daar ook lessen in biologie en erfelijkheidsleer. Hij wilde begrijpen waar ar-

moede vandaan kwam. Volgens Fukada bleef hij tot mei 1917; andere bronnen houden het op 1916.

Rond die jaren verscheen zijn studie *Hinmin shinri no kenkyū*, een onderzoek naar de psychologie van de armen. Het boek beschreef het leven in de sloppen, voor de Japanse middenklasse een onbekende wereld. Het bevatte ook iets anders. Naast Shinkawa lag een woonwijk van Buraku. Dat zijn Japanners die al eeuwen werden uitgesloten, omdat hun voorouders werk deden dat als onrein gold, zoals slachten en leer looien. Kagawa beschreef hen in dat boek als een apart en ontaard ras, gaf hun een neiging tot misdaad mee en sprak over rasverbetering. Dat schrijft de Japanse historicus Fujino Yutaka. Een studie van Hiroshi Sekiguchi uit 2023 laat zien hoe Kagawa in die tijd de gangbare wetenschap overnam die armoede, misdaad en ziekte aan erfelijkheid koppelde.

Het was de taal van zijn tijd, ook in Europa en Amerika. Dat maakt het niet minder pijnlijk voor wie erover gelezen werd. In de jaren tachtig ontstond in Japan een openlijk debat over deze passages, dat bekend werd als het Kagawa-probleem. Het is nooit helemaal verstomd.

Ik vind het moeilijk om dit te lezen over een man die zijn leven tussen de armsten doorbracht. Het hoort er wel bij. Iemand kan dichterbij de uitgestotenen wonen dan wie ook, en ze toch door een verkeerde bril bekijken.

OVER DE DODENLIJN

Terug in Kobe schreef Kagawa een roman over zijn jaren in de sloppen. Hij heette *Shisen o koete*, over de dodenlijn. In het Nederlands is de titel weergegeven als *Voorbij de grens van de dood*, en in het Engels als *Before the Dawn*. Het boek verscheen in 1920 en werd een bestseller. Over de precieze ontstaansgeschiedenis verschillen de bronnen:

Britannica schrijft dat hij zijn eerste romans in de gevangenis van 1921 en 1922 schreef. Een artikel in Japan Harvest spreekt van een miljoen verkochte exemplaren; dat getal heb ik nergens anders bevestigd gevonden.

Wat wel vaststaat: na deze roman kende heel Japan zijn naam. Hij zou in zijn leven meer dan honderdvijftig boeken schrijven, romans, gedichten, sociologie en theologie.

DERTIGDUIZEND MAN OP DE WERVEN

In 1921 legden ongeveer dertigduizend arbeiders het werk neer op de scheepswerven van Kawasaki en Mitsubishi in Kobe. Het werd het grootste arbeidsconflict in Japan tussen de twee wereldoorlogen. Kagawa was in die jaren een van de leiders van de jonge arbeidersbeweging. In 1921 werd hij kort gevangengezet voor zijn werk voor de vakbond, en in 1922 opnieuw.

Hij geloofde dat het evangelie ook over lonen, woningen en voedsel ging. Volgens het Christian History Institute zei hij dat hij socialist was omdat hij christen was. Plough vat zijn overtuiging zo samen: omdat God voor ieder mens zorgt, moeten wij dat ook. In 1921 begon hij met anderen een coöperatie in Kobe, een winkel die van de leden zelf was. Uit dat begin groeide later Co-op Kobe, een van de grootste coöperaties ter wereld. Hij hielp mee aan de Japanse vakbondsfederatie en voerde campagne voor kiesrecht voor alle mannen, dat er in 1925 kwam.

Hij zag ook hoe andere leiders in de arbeidersbeweging de kant van het marxisme en de klassenstrijd op gingen. Volgens Loucky trok hij daaruit de conclusie dat er meer nodig was dan organisatie. Hij keerde terug naar wat hij een geestelijke vernieuwing noemde.

DE VRIENDEN VAN JEZUS

Op 5 oktober 1921 richtten Kagawa, Haru en dertien predikanten de Vrienden van Jezus op. Het was een broederschap van vooral jonge mensen, die zich verbonden aan gebed en discipline, aan zorg voor de armen en aan getuigen van Christus. Biografen vergelijken de groep met de volgelingen van Franciscus van Assisi. Volgens Loucky waren er binnen een jaar meer dan vijfhonderd leden, een getal uit de kring van de beweging zelf.

Twee jaar later stond die broederschap op de proef. Op 1 september 1923 verwoestte de Grote Kanto-aardbeving een groot deel van Tokio en Yokohama. De Vrienden van Jezus hielpen bij de noodhulp, en Kagawa verplaatste het zwaartepunt van zijn werk naar Tokio. Het ministerie van Binnenlandse Zaken gaf hem later een onderscheiding voor dat werk.

EEN MILJOEN ZIELEN

In augustus 1925 stelde Kagawa een landelijke evangelisatiecampagne voor. Het doel was een miljoen bekeerlingen. In november 1925 begon de campagne in Sendai. Op een conferentie in Karuizawa in 1927 sprak het plan zelfs van het volledig kerstenen van Japan.

Het lukte niet. In 1929 kreeg de campagne de naam Kingdom of God Movement, de Beweging van het Koninkrijk van God, en werd het doel bijgesteld naar vierhonderdduizend bekeerlingen in tien jaar. Kagawa sprak jarenlang in steden door het hele land. Er kwam ook spanning met westerse zendelingen binnen de beweging; in 1933 schreef het Amerikaanse blad *The Christian Century* erover. In 1934 stopte het comité ermee. Het geld was op, en het klimaat in Japan was harder geworden.

De historicus George Bikle wees op nog iets. Het christendom gold voor veel Japanners als de godsdienst van het westerse kolonialisme in Azië. Een evangelist die in Japan het Koninkrijk van God aankondigde, droeg dat beeld mee, of hij wilde of niet.

EEN EXCUUS AAN CHINA

Japan veroverde in 1931 Mantsjoerije, in het noordoosten van China, en vestigde er de vazalstaat Mantsjoekwo. Kagawa had in 1928 de Nationale Anti-Oorlogsliga opgericht. In 1934 bood hij in het openbaar excuses aan het Chinese volk aan voor wat Japan in China deed.

In Amerika werd hij in die jaren een held. Zijn tournee van december 1935 tot juni 1936 werd georganiseerd door Amerikaanse kerkleiders. Bij aankomst in San Francisco werd hij eerst vastgehouden op het eiland Angel Island, vanwege zijn oogziekte. President Franklin Roosevelt toonde persoonlijke belangstelling, en Kagawa mocht verder, op voorwaarde dat er een arts of verpleegkundige meereisde. In mei 1936 sprak hij in St. Louis voor een grote menigte.

De Amerikaanse belangstelling had een voorgeschiedenis. In 1931 had hij al lezingen gegeven aan de theologische faculteit van Yale. In 1932 verscheen in Amerika een biografie van de hand van zending William Axling. Tijdens de tournee van 1936 gaf hij lezingen in Rochester en sprak hij in Cleveland en Los Angeles. Datzelfde jaar verscheen zijn boek *Brotherhood Economics*, over een economie van broederschap. In de crisisjaren zochten veel Amerikanen een uitweg tussen kapitalisme en communisme, en zijn coöperaties leken dat te bieden. De historicus David King laat zien dat Amerikaanse kerkleiders in Kagawa ook zichzelf zagen. Hij werd een held gezien door een westerse bril, schrijft King. Japanners kenden een ingewikkelder man.

In de jaren twintig had hij met onder anderen Gandhi en Einstein een oproep getekend om de dienstplicht af te schaffen. Volgens een artikel van The Nonviolence Project van de Universiteit van Wisconsin had hij in 1939 in India een ontmoeting met Gandhi die stroef verliep, omdat het gesprek over de Japanse oorlog in China ging.

In augustus 1940 werd hij in Japan kort gevangengezet, vanwege dat excuus van zes jaar eerder. De New York Times bracht het als nieuws. In 1941 reisde hij met een Japanse christelijke vredesdelegatie naar de Verenigde Staten, om de dreigende oorlog af te wenden. Drie maanden na zijn terugkeer viel Japan Pearl Harbor aan.

DE STEM OP RADIO TOKYO

Wat hij daarna deed, past niet bij het beeld van de pacifist. Tijdens de oorlog in de Stille Oceaan sprak Kagawa op Radio Tokyo. Hij verdedigde zijn land en veroordeelde wat hij Amerikaanse barbaarsheid noemde. Over de Japanse wredeheden in Azië zei hij niets vergelijkbaars, schrijft Plough. Amerikaanse diensten luisterden mee en legden de uitzendingen vast.

De historicus Bo Tao heeft deze jaren uitgezocht in archieven, ook die van de FBI en de Amerikaanse bezetting. In zijn boek uit 2025 beschrijft hij hoe Kagawa vanaf de late jaren dertig steeds meer achter de Japanse regering ging staan, aarzelde om de agressie te veroordelen en tijdens de oorlog een stem werd die de staat verdedigde. Een andere onderzoeker wijst op een christelijke pioniersnederzetting die Kagawa in Mantsjoekwo leidde, deel van de Japanse kolonisatie daar.

Na de oorlog schreef een Amerikaanse journalist in de legerkrant *Stars and Stripes* dat Kagawa onder een christelijke dekmantel de oorlog had gesteund. Anderen namen hem in bescherming. Het debat liep jaren.

Ik ga daar geen eendoordeel over vellen. Hij leefde in een dictatuur in oorlogstijd, waar wie zweeg verdacht was en wie tegensprak de cel in ging. Hij had dat zelf al meegemaakt. Wat hij precies dacht toen hij voor die microfoon zat, weten we niet. De uitzendingen zelf zijn wel bewaard, en ze horen bij zijn verhaal.

BIJ DE KEIZER

Japan capituleerde in augustus 1945. In februari 1946 werd Kagawa ontboden bij keizer Hirohito. Volgens Plough citeerde hij daar de woorden van Jezus dat wie groot wil zijn, de dienaar van allen moet worden. Hij werd adviseur bij de wederopbouw en was van 1946 tot 1947 lid van het Hogerhuis.

Hij voerde campagne voor vrouwenkiesrecht en zette zich in voor een wereldfederatie, één bestuur voor alle volken om oorlog te voorkomen. In die naoorlogse geschriften keerde ook het oude denken terug. De historicus Konrad Lawson laat zien dat Kagawa nog steeds pleitte voor eugenetica, als weg naar een beter en vredzamer volk.

Ondertussen leefde zijn naam internationaal voort. Hij werd in 1947 en 1948 genomineerd voor de Nobelprijs voor de literatuur, en in de jaren vijftig meerdere keren voor de Nobelprijs voor de vrede. Hij maakte nog reizen naar de Verenigde Staten, waar Japans-Amerikaanse gemeenten hem hartelijk ontvingen.

In maart 1955 zakte Kagawa in Osaka in elkaar. Zijn hart was op. Hij lag twee weken op bed. Vier jaar later lag hij drie maanden in het ziekenhuis in Takamatsu. Op 23 april 1960 overleed hij in Tokio, eenenzeventig jaar oud.

Volgens de overlevering vroeg hij aan het eind zijn omgeving om alles te geven voor de wereldvrede en voor de kerk in Japan. Ik heb die woorden alleen in een naslagwerk zonder eigen bronvermelding

gevonden. De Japanse staat kende hem na zijn dood de Orde van de Heilige Schat toe.

EEN GEZICHT VAN STEEN

Fukada, die zijn biografie schreef voor een naslagwerk over zending, zei het zo: Kagawa stond binnen en buiten Japan vooral bekend als sociaal hervormer, maar hij was zijn hele leven in de eerste plaats evangelist. Hij preekte, hij schreef en hij bouwde. Zijn coöperaties bestaan nog. Zijn woorden over de Buraku en zijn stem op Radio Tokyo zijn ook bewaard gebleven.

Misschien ken je christenen die je bewondert, en weet je ook dingen van hen die je liever niet wist. Dan sta je ongeveer waar ik stond bij het schrijven van dit hoofdstuk.

In 1970 kreeg een beeldhouwer de opdracht om Kagawa in steen te maken voor de Washington National Cathedral, in de hoofdstad van het land waar zijn stem in de oorlog over de radio was gekomen. De opdracht kwam voort uit een gedenkfonds van de familie van een Amerikaanse marineofficier die bij Pearl Harbor was geweest en later in het bezette Japan had gewerkt. Op een sierconsole onder het beeld kwam een chrysant, de bloem van het Japanse keizerhuis. Bo Tao noemt het beeld een spiegel van het opkomen en wegebben van het christelijk internationalisme van de twintigste eeuw.

Daar staat hij nog, tussen heiligen en hervormers, met het gezicht van de student die op kerstavond met zijn bezittingen de sloppen van Shinkawa in liep.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte in Kobe op 10 juli 1888 als zoon van een bijvrouw; verlies van beide ouders rond zijn vierde; Bijbelklas bij de zendelingen Myers en Logan;

doop in Tokushima in 1904 (datum 14 februari volgens Fukada); breuk met zijn familie; studie aan Meiji Gakuin, het seminarie in Kobe en Princeton; verhuizing naar Shinkawa op kerstavond 1909; huwelijk met Haru Shiba (1913); de roman *Shisen o koete* als best-seller (1920); gevangenschap in 1921 en 1922; oprichting van coöperaties en de Vrienden van Jezus (1921); hulp na de aardbeving van 1923; de campagne voor een miljoen bekeerlingen en de Kingdom of God Movement (1925 tot 1934); excuus aan China (1934) en arrestatie daarvoor (1940); vredesreis naar de VS (1941); uitzendingen op Radio Tokyo in de oorlog; Hogerhuis 1946 tot 1947; Nobelprijsnominaties; overlijden in Tokio op 23 april 1960; de uitspraken over de Buraku in zijn vroege werk en het latere Kagawa-probleem.

Alleen uit eigen getuigenis of latere overlevering: wat hij voelde in het huis van de zendelingen en hoe hij over Christus las; zijn woorden tegenover keizer Hirohito in 1946 (alleen in Plough gevonden); zijn laatste woorden.

Onbevestigd: een miljoen verkochte exemplaren van de roman (één bron); het precieze jaar en de plaats waar de roman geschreven werd (bronnen verschillen); zijn persoonlijke rol in de grote werfstaking van 1921, naast zijn arrestatie dat jaar; het aantal van vijfhonderd leden van de Vrienden van Jezus binnen een jaar (één bron, uit de beweging zelf); het aantal van 7.500 bewoners van Shinkawa (één bron).

Duiding: hoe ver Kagawa in de oorlog met de Japanse regering meeging, en waarom, is onderwerp van lopend historisch onderzoek. Bo Tao en Plough spreken van propaganda en verdediging van de staat; oudere, vooral Amerikaanse bronnen benadrukken zijn pacifisme en zijn arrestaties.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Robert M. Fukada, "Kagawa, Toyohiko", Biographical Dictionary of Christian Missions, via Boston University History of Missiology
2. Britannica, "Kagawa Toyohiko"
3. Greg Robinson en Bo Tao, "Laying Down the Law of Love: The 1936 American Tour of Toyohiko Kagawa", Discover Nikkei, 2021
4. Susannah Black Roberts en Jason Landsel, "Toyohiko Kagawa", Plough, 2022
5. John P. Loucky, "Japan's parachurch pioneers", Japan Harvest
6. George B. Bikle Jr., "Thy Kingdom Come on Earth: Some Reflections on the Social Gospel Movement in Japan", Japanese Journal of Religious Studies
7. Fujino Yutaka, over Ramseyer en de Buraku, Asia-Pacific Journal: Japan Focus, 2021
8. Hiroshi Sekiguchi, "Social welfare and scientific racism in modern Japan", Anthropological Science, 2023
9. Konrad M. Lawson, "Reimagining the post-war international order: the world federalism of Ozaki Yukio and Kagawa Toyohiko", 2018
10. Bo Tao, Cooperative Evangelist: Kagawa Toyohiko and His World, 1888-1960 (2025), uitgeversbeschrijving
11. Bo Tao, "The Chrysanthemum and the 'Saint': Kagawa's Statue in the Washington National Cathedral", Church History, 2020
12. David P. King, "The West Looks East: The Influence of Toyohiko Kagawa on American Mainline Protestantism", Church History, 2011
13. MIT Visualizing Cultures, "Labor activism" (Protest in inter-war Japan)

14. Shatrunjay Mall, "Toyohiko Kagawa: Gandhi of Japan?", The Nonviolence Project, 2022
15. Christian History Institute, "It happened on July 10"
16. Wikipedia, "Toyohiko Kagawa" (startpunt)

Ju Ki-cheol: de dominee die niet wilde buigen

Begin 1939 stond Ju Ki-cheol weer op de kansel van de Sanjeonghyeon-kerk in Pyongyang. Hij kwam net uit de cel. Hij had er maanden gezeten. De Japanse politie hield hem scherp in het oog.

Hij preekte die dag geen gewone preek. Hij las een lijst voor van vijf dingen waar hij om bad. Een ervan is bewaard gebleven in de Koreaanse bronnen. Hij vroeg God of Hij hem de macht van de dood wilde laten overwinnen. Vrij vertaald: “Geef dat ik de macht van de dood overwin.”

Ju Ki-cheol, in het Engels vaak gespeld als Joo Ki-chul, was presbyteriaans predikant. Hij weigerde te buigen bij de Japanse shintoaltaren. Daarvoor werd hij keer op keer opgepakt. Hij zat in totaal ruim vijf jaar vast, en in april 1944 stierf hij in de gevangenis van Pyongyang. Vandaag noemen Koreaanse christenen hem een martelaar. De Zuid-Koreaanse regering eert hem als vrijheidsstrijder.

Maar het begon in een dorp aan de zuidkust.

EEN LAND DAT NIET MEER VAN ZICHZELF WAS

Ju Ki-cheol werd geboren op 25 november 1897 in Ungcheon, in het district Changwon, in het zuidoosten van Korea. Ungcheon hoort nu bij de stad Changwon. Zijn kindernaam was Ju Gi-bok. Zijn vader heette Ju Hyeon-seong, zijn moeder Jo Jae-seon. Zij was de tweede vrouw van zijn vader, die uit zijn eerste huwelijk al kinderen had. Over de vraag de hoeveelste zoon Ki-cheol was, verschillen de bronnen. De familie was niet arm. Volgens de Koreaanse encyclopedie waren het boeren uit de middenklasse, met knechten in dienst.

Om dit leven te volgen, moet je iets weten van het Korea van toen. Eeuwenlang was het een koninkrijk geweest, met het confucianisme als grondslag van staat en gezin. Het boeddhisme en de oude volksgodsdienst leefden ernaast. Rond 1900 groeide de macht van Japan. In 1910 werd Korea ingelijfd bij het Japanse keizerrijk. De Koreanen verloren hun eigen regering. Japan zou het land besturen tot 1945.

Het christendom was jong in het land en werd vooral gebracht door zendelingen uit het westen. Het sterkst groeide de kerk in het noorden, rond Pyongyang, nu de hoofdstad van Noord-Korea.

In het zuidoosten, waar Ki-cheol opgroeide, werkten vooral Australische presbyterianen. Een herdenkingskalender van de Uniting Church in Australia zegt dat hij het evangelie leerde kennen via die Australische zending. Het is een kerkelijke bron, maar het past bij wat we weten over de streek.

KERSTMIS 1910

Met Kerstmis 1910 ging Ki-cheol voor het eerst naar de kerk van Ungcheon. Hij volgde zijn oudste broer, Ju Gi-won, die er al kwam. Hij was dertien. Datzelfde jaar had Japan het land ingelijfd.

In 1912 kwam de schrijver Yi Gwang-su naar Ungcheon om een lezing te geven. Volgens de Koreaanse encyclopedie gaf die lezing de doorslag: de jongen wilde naar de Osan-school in Jeongju, aan de andere kant van het land, in het noorden.

Van 1913 tot maart 1916 zat hij op de Osan-school. Hij kwam er onder invloed van Yi Seung-hun en Cho Man-sik, twee christenen die zich inzetten voor de toekomst van hun volk. Geloof en liefde voor Korea liepen op die school door elkaar.

In 1916 ging hij handel studeren aan het Chosen Christian College in Seoul, de school die later de Yonsei-universiteit zou worden. Het werd geen succes. Hij kreeg problemen met zijn ogen en zijn gezondheid, en binnen een jaar was hij weer thuis. Een jonge man met plannen, terug in zijn dorp.

In oktober 1917 trouwde hij met An Gap-su, een vrouw uit een welgestelde familie in Gimhae. Zij had in Seoul gestudeerd aan de Jeongsin-meisjesschool, een christelijke school.

MAART 1919

Op 1 maart 1919 begon in Korea een landelijke beweging voor onafhankelijkheid. Overal kwamen mensen in verzet tegen het Japanse bestuur. Volgens Michael Breen in de Korea Times werden er daarna 9.458 mensen gevangengezet, van wie ruim een vijfde christen was.

Ki-cheol deed mee. Volgens het Zuid-Koreaanse ministerie voor Veteranen was hij voorzitter van een jongerenvereniging in zijn streek. Meer weten we niet over zijn rol. Hij was eenentwintig en had zijn keuze al gemaakt voor zijn land. De keuze voor zijn leven moest nog komen.

DE OPWEKKINGSPREDIKER UIT MASAN

In september 1920 hield Kim Ik-du opwekkingsdiensten in de Munchang-kerk in Masan, een havenstad niet ver van Ungcheon. Kim stond bekend om zijn gave van genezing, schrijft historicus Kim Kang-sik. In die diensten beleefde Ki-cheol wat de Koreaanse encyclopedie een ervaring van wedergeboorte noemt.

Op 1 november 1920 gaf Kim Ik-du een Bijbelklas in de kerk van Ungcheon, Ki-cheols eigen kerk. Daar besloot hij predikant te worden.

Er gaat een verhaal rond dat zijn ogen genazen tijdens het gebed van Kim Ik-du. De Engelse Wikipedia brengt het voorzichtig, met het woord “naar verluidt”. De uitgebreide Koreaanse encyclopedie zwijgt erover. Ik kan het niet bevestigen.

Wat maakt dat iemand van richting verandert? Bij Ki-cheol was het geen nieuw land of een nieuwe baan. Het was een prediker in een zaal vol mensen, en daarna een Bijbelklas in zijn eigen dorpskerk. Ken jij zo’n moment, waarop je wist dat het niet bij luisteren kon blijven?

VAN PYONGYANG NAAR BUSAN

In december 1921 gaf de classis van Zuid-Gyeongsang hem toestemming om te studeren. Een classis is in een presbyteriaanse kerk de regionale vergadering van predikanten en ouderlingen. In maart 1922 begon hij aan het presbyteriaanse seminarie in Pyongyang, de opleiding voor bijna alle presbyteriaanse predikanten van Korea. Vanaf 1923 werkte hij ernaast als hulpprediker in Yangsan.

Op 22 december 1925 studeerde hij af. Op 30 december werd hij bevestigd tot predikant. Op 10 januari 1926 begon hij in de Choryang-kerk in Busan, toen Pusan genoemd. Het was de eerste kerk die in die stad was gesticht.

Hij was predikant en leraar tegelijk. Aan het Bijbelinstituut van de provincie gaf hij les aan jonge mannen die zelf voorganger wilden worden. Een van hen was Son Yang-won, die later zelf om zijn geloof gevangen zou zitten. Een Australische kerkelijke bron zegt dat Ju zijn oud-leerling in de gevangenis tot steun was.

Volgens een artikel van historicus Kim Kang-sik in de Busan Ilbo diende Ju in 1929 in de classis een voorstel in tegen de shintoverering. Dat zou al vroeg zijn. Andere bronnen spreken van protesten in zijn provincie in 1931. Hoe het precies zat, laat ik open. Vast staat dat hij het onderwerp al jaren voor zijn arrestatie op tafel legde.

MASAN EN EEN LEEG HUIS

In juli 1931 werd hij predikant van de Munchang-kerk in Masan, de kerk waar hij in 1920 tot inkeer was gekomen. In 1932 en 1933 kozen de predikanten van zijn provincie hem tot voorzitter van de classis. Vanaf 1933 werd hij ook gevraagd als spreker op de opwekkingsdiensten van het seminarie in Pyongyang. Zijn naam werd bekend in het hele land.

In mei 1933 stierf zijn vrouw An Gap-su na een ziekte. Ze was vierendertig. De bronnen vertellen weinig over hoe hij dat verlies droeg. Ik laat het daarom bij dat ene feit.

In 1935 trouwde hij opnieuw, met Oh Jeong-mo, een diaken uit de kerk in Masan. Zij zou in de jaren daarna minstens zo vastberaden blijken als hij.

EEN BUIGING BIJ HET ALTAAR VAN DE KEIZER

Wat wilde Japan eigenlijk van de Koreaanse christenen?

Shinto is de oude godsdienst van Japan, met heiligdommen voor goden, voorouders en de keizer. Japan bouwde in Korea een groot shintoheiligdom in Seoul en daarna, volgens Breen, nog ruim elf-

honderd andere door het hele land. Scholieren en burgers moesten daar buigen. De regering zei dat het een daad van vaderlandsliefde was, geen godsdienst. Veel christenen zagen het anders. Voor hen was de buiging een eerbetoon aan andere goden.

Eerst gold de plicht vooral voor scholen. Christelijke scholen die weigerden, konden worden gesloten. In 1936 besloten presbyteriaanse zendelingen in Pyongyang hun scholen liever te sluiten dan toe te geven. In 1938 breidde Japan de plicht uit naar alle christenen. De methodisten en de rooms-katholieke kerk legden zich bij de uitleg van de regering neer. Ze aanvaardden dat het om een burgerlijke plechtigheid ging. Onder de presbyterianen was het verzet het sterkst, maar ook daar gaven de regionale vergaderingen een voor een toe.

In juli 1936 werd Ju Ki-cheol predikant van de Sanjeonghyeon-kerk in Pyongyang. Sommige bronnen noemen 1937. De Korea Times noemt die gemeente een van de geboorteplaatsen van de presbyteriaanse kerk in Korea. Hij kwam precies aan in de jaren waarin de druk het grootst werd.

BEREID OM TE STERVEN

In 1938 werd hij voor het eerst gearresteerd. Britannica noemt februari, de Koreaanse encyclopedie het voorjaar. Na zijn vrijlating bleef hij weigeren.

Datzelfde jaar hield hij de preek waarmee hij het bekendst werd. In het Koreaans heet die *Ilisa gakoh*, wat zoiets betekent als: bereid zijn om te sterven. Volgens de Korea Times zei hij er openlijk in dat de landelijke kerk niet had mogen toegeven aan de Japanse druk. Britannica wijst erop dat zijn motief geloof was, geen vaderlandsliefde.

In september 1938 kwam de Algemene Synode van de presbyteriaanse kerk bijeen, de hoogste vergadering van het kerkgenootschap.

De synode nam een besluit aan dat het bezoek aan de shintoheiligdommen goedkeurde. Volgens Breen stond de politie bij de deuren en kregen critici geen kans om te spreken. Ju zat op dat moment weer vast. Volgens de bronnen die Wikipedia aanhaalt, was dat juist om hem bij de synode weg te houden.

Dat jaar werd ook het presbyteriaanse seminarie in Pyongyang gesloten, de school waar hij zelf was opgeleid.

Ik schrijf dit niet om de mannen op die synode te veroordelen. Ze stonden voor de keuze tussen hun kerken, scholen en gemeenteleden, en hun geweten. Sommigen dachten dat toegeven de kerk en haar scholen zou redden. Ik noem het om te laten zien hoe alleen Ju op dat moment stond.

VIJF GEBEDEN

Op 29 januari 1939 kwam hij vrij uit het politiebureau in Daegu. Kort daarna stond hij op de kansel in Pyongyang, en hield hij de preek waarmee dit hoofdstuk begon. Wikipedia zegt dat het om een verlov van drie dagen ging, de Koreaanse encyclopedie spreekt van vrijlating. De preek zelf staat vast. Hij is later in het Engels uitgegeven onder de titel *My Five Fold Prayer*.

Daarna ging het snel. In oktober 1939 besloot de classis van Pyongyang, onder druk van de politie, dat predikanten en ouderlingen die de buiging weigerden, niet meer mochten preken of voorgaan in gebed. Ju preekte toch. Halverwege oktober werd hij opnieuw opgepakt. Op 20 april 1940 kwam hij vrij.

Het was de laatste keer. In 1940 werd hij nog eenmaal gearresteerd, volgens de meeste bronnen in juli, volgens de Koreaanse encyclopedie op 20 september, bij een landelijke actie tegen alle weigeraars. De beschuldiging luidde majesteitsschennis en overtreding van de wet op de openbare orde.

Onder Japanse druk zette de classis van Pyongyang hem af als predikant. Zijn gezin moest de pastorie uit. Wanneer de Sanjeonghyeonkerk precies dicht ging, is niet helemaal duidelijk. Een Koreaanse bron noemt 1940, Britannica zegt na zijn dood.

EEN VROUW DIE BLEEF

Terwijl haar man vastzat, bleef Oh Jeong-mo niet stil. De Koreaanse encyclopedie wijdt een apart artikel aan haar. Ze werd meer dan tien keer opgepakt. Toen de kerk dicht was, bracht ze de gemeenteleden bij elkaar. Ze moedigde haar man aan om tot het einde vol te houden.

Ook een Amerikaanse zendeling, Charles F. Bernheisel, hielp volgens de encyclopedie met de avonddiensten zolang Ju in de cel zat. Het is een klein detail. Het laat zien dat de lijn tussen Koreaanse en westerse christenen in die jaren niet altijd scherp liep. Er waren zendelingen die vertrokken, er waren zendelingen die bleven, en er waren Koreanen die toegaven en Koreanen die weigerden.

Ju zelf zat in de gevangenis van Pyongyang, zonder ooit veroordeeld te zijn. Wie de bronnen leest, weet dat hij er zwaar heeft geleden. Ik ga daar niet in detail op in. Het is genoeg om te weten dat hij er vier jaar bleef, en dat zijn lichaam het niet volhield.

Hoe lang kun je bij een besluit blijven als niemand van buiten je ziet? Voor Ju was het antwoord kennelijk: zo lang als het nodig was.

NEGEN UUR 'S AVONDS

Op 13 april 1944 werd hij overgebracht naar de ziekenafdeling van de gevangenis. Acht dagen later, op 21 april, kwam Oh Jeong-mo hem bezoeken. Het was de laatste keer dat ze elkaar zagen. Diezelfde avond, rond negen uur, stierf hij. Hij was zesenvestig.

Er zijn woorden overgeleverd die hij aan het eind zou hebben gesproken. Wikipedia geeft ze, op gezag van een Koreaans boek uit 2002. Vrij vertaald: “God van mijn ziel, houd mij vast.” Ik heb er geen tweede bron voor gevonden. Het is een overlevering, en ik breng het als zodanig.

Hij werd begraven op een openbare begraafplaats in Pyongyang. Ruim een jaar later, in augustus 1945, gaf Japan zich over en werd Korea bevrijd. Christenen die nog vastzaten, kwamen vrij. Hij was er niet meer bij.

Oh Jeong-mo overleed op 28 januari 1947 aan borstkanker.

EEN GRAF DAT LEEG IS

Korea werd na de bevrijding in tweeën gedeeld. Pyongyang kwam in het communistische noorden te liggen, waar Zuid-Koreanen niet kunnen komen.

In het zuiden werd hij wel herdacht. In 1968 kwam er een gedenkteken voor hem op de Nationale Begraafplaats in Seoul, zonder lichaam erin. De regering kende hem een hoge onderscheiding toe voor zijn strijd voor de onafhankelijkheid. Over het jaar lopen de bronnen uiteen: 1963 of 1990. In 2007, honderdtien jaar na zijn geboorte, noemde het ministerie voor Veteranen hem vrijheidsstrijder van de maand. In Changwon, zijn geboortestreek, staat een gedenkcentrum.

Ik vind het opvallend dat hij door zijn regering als patriot wordt geëerd en door zijn kerk als martelaar. Die twee horen in zijn leven bij elkaar, maar ze zijn niet hetzelfde. Britannica wijst erop dat zijn verzet uit geloof voortkwam. Hij wilde geen andere god eren.

In Seoul staat een gedenkteken zonder graf eronder. Zijn graf ligt in een stad aan de andere kant van een gesloten grens. Wat van hem

overbleef om te lezen, is die preek uit 1939, van een man die net uit de cel kwam, de kansel op ging en God vroeg om de macht van de dood te mogen overwinnen.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte op 25 november 1897 in Ungcheon (Changwon); kerkgang vanaf 1910; Osan-school tot 1916; korte studie in Seoul, afgebroken door ziekte; huwelijk met An Gap-su (1917) en haar overlijden (1933); deelname aan de Beweging van 1 maart 1919; opwekkingsdiensten van Kim Ik-du in 1920 als keerpunt; seminarie in Pyongyang en bevestiging (1925/1926); predikantschap in Busan, Masan en Pyongyang; huwelijk met Oh Jeong-mo (1935); weigering van de shintoverering; preek over bereid zijn om te sterven (1938); herhaalde arrestaties vanaf 1938; afzetting door de classis van Pyongyang; ruim vijf jaar gevangenschap zonder veroordeling; overlijden in de gevangenis van Pyongyang op 21 april 1944, na een laatste bezoek van zijn vrouw; postume onderscheidingen in Zuid-Korea.

Alleen uit eigen getuigenis of latere overlevering: zijn laatste woorden (één bron); dat hij het evangelie leerde via de Australische zending (alleen een kerkelijke herdenkingskalender); dat hij zijn oud-leerling Son Yang-won tot steun was.

Onbevestigd: de genezing van zijn ogen bij Kim Ik-du; een voorstel tegen shintoverering al in 1929; de precieze maand van de laatste arrestatie (juli of september 1940); het jaar dat hij naar Pyongyang kwam (1936 of 1937); wanneer de Sanjeonghyeon-kerk werd gesloten; het jaar van de staatsonderscheiding (1963 of 1990); de omstandigheden van de preek van 1939 (vrijlating of kort verlof).

Duiding: de regering eerde hem als vrijheidsstrijder, de kerk als martelaar. De bronnen die het dichtst bij hem staan, wijzen erop dat zijn weigering uit geloof voortkwam.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Encyclopedia of Korean Culture, Kim Seung-tae, "Ju Gi-cheol" (Koreaans)
2. Encyclopedia of Korean Culture, Yoon Jeong-ran, "Oh Jeong-mo" (Koreaans)
3. Encyclopaedia Britannica, "Chu Ki-Chol"
4. The Korea Times, "Pastor Joo Remembered"
5. Busan Ilbo, Kim Kang-sik, 2 juli 2003 (Koreaans)
6. Academy of Korean Studies, wiki "Ju Gi-cheol" (Koreaans)
7. Uniting Church in Australia, "April 21: Joo Ki Chul & Son Yang-won"
8. Michael Breen, The Korea Times, 15 februari 2010
9. Wikipedia, "Chu Ki-chol" (startpunt)
10. Wikipedia, "Shinto in Korea" (startpunt)

Watchman Nee: de nachtwaker van Shanghai

Eind mei 1972 vond een nicht van Watchman Nee (een van de bronnen zegt achternicht) een papiertje onder het kussen van haar oom. Hij was een paar dagen eerder gestorven in een werkkamp in de provincie Anhui, in het binnenland van China. Hij had twintig jaar vastgezeten. Zijn lichaam was al gecremeerd voordat de familie er was.

Op het papiertje stonden een paar zinnen in zijn handschrift. Christus is de Zoon van God, schreef hij, gestorven voor de zonden van de mensen en na drie dagen opgestaan. Dat noemde hij het belangrijkste feit van de wereld. De laatste zin luidde, vrij vertaald: “Ik zal sterven in het geloof in Christus.”

Dat briefje kennen we via zijn familie. Er bestaat geen foto van in een archief dat ik kon raadplegen, en de bewoordingen verschillen een beetje per bron. Maar biografen, historici en een Chinees christelijk naslagwerk geven het allemaal door. In China gingen er in die jaren geruchten dat hij zijn geloof had afgezworen. Dit briefje zei iets anders.

De man die het schreef, was in het Westen een van de bekendste Chinese christenen van de twintigste eeuw. Zijn boeken, zoals *Het*

normale christenleven, worden nog altijd gelezen. In China stichtte hij honderden gemeenten die niets met westerse kerkgenootschappen te maken wilden hebben. Hij was ook een zakenman, een man over wie zware beschuldigingen werden geuit, en een gevangene. Al die dingen horen bij zijn verhaal.

Het begon met een belofte van zijn moeder.

EEN GONG IN DE NACHT

Hij werd geboren op 4 november 1903 in Shantou, een havenstad in de provincie Guangdong in het zuiden van China. Westerlingen schreven de naam toen als Swatow. China had nog een keizer. Het land was arm en verdeeld, en westerse landen hadden er handelsposten en invloed afgedwongen. Christenen waren een kleine minderheid.

Zijn ouders waren christen. Zijn vader, Ni Wenxiu, werkte bij de keizerlijke douane en was zelf de zoon van een predikant. Zijn moeder, Lin Heping, had op een methodistische zendingsschool gezeten. Watchman was het derde van negen kinderen. Toen hij zes was, verhuisde het gezin naar Fuzhou, verderop langs de kust.

Zijn moeder had twee dochters gekregen voor hij kwam. Volgens zijn eigen getuigenis, die hij in 1936 vertelde, had ze gebeden dat ze een zoon aan God zou geven als ze er een kreeg. Dat verhaal kennen we alleen van hemzelf.

Hij kreeg de naam Shuzu, wat ongeveer betekent: verkondig de verdiensten van je voorouders. Later koos hij zelf een andere naam: Tuosheng, naar het geluid van de nachtwaker die in een Chinese stad 's nachts op een bamboe gong slaat om de tijd aan te geven. Uit die naam komt zijn Engelse naam: Watchman, wachter. Volgens Wikipedia nam hij die naam in 1925 aan.

EEN KAMER IN FUZHOU, APRIL 1920

Watchman ging naar scholen van de Church Missionary Society, een anglicaanse zendingsorganisatie uit Engeland. Vanaf 1916 zat hij op de middelbare school van Trinity College in Fuzhou. Bij de eindexamens werd hij tweede van zijn klas.

In het voorjaar van 1920 hield de evangeliste Dora Yu samenkomsten in Fuzhou. Zij was een Chinese methodistische evangeliste. Eerst ging zijn moeder. Ze kwam terug en bood haar zoon haar excuses aan. Daarna ging hij zelf.

Zijn bekering vond plaats eind april 1920. De bronnen noemen 28 of 29 april. Hoe het ging, vertelde hij later zelf. Hij zat alleen op zijn kamer en worstelde. Voor hem hoorden geloven en geroepen worden bij elkaar. Als hij ja zei tegen Jezus, zei hij ook ja tegen een leven in Zijn dienst, en nee tegen de carrière die hij voor zich zag. Hij beled zijn zonden, zo vertelde hij, en ervoer vrede.

Ken je dat, dat een ja tegen God meteen iets kost? Voor deze zeventienjarige jongen was het geen bijzaak. Hij wist dat hij iets opgaf.

DE ZENDELINGE DIE HEM OPNIEUW DOOPTE

Na zijn bekering ging hij kort naar de Bijbelschool van Dora Yu in Shanghai. Volgens Wikipedia werd hij daar weggestuurd vanwege zijn gewoonten. Andere bronnen die ik las, noemen dat niet.

De vrouw die hem het meest zou vormen, was een Engelse. Margaret E. Barber (1869-1930) was als zendeling naar China gekomen, maar had haar banden met de anglicaanse kerk losgelaten. Ze leefde zonder vast inkomen, in afhankelijkheid van God. In 1921 doopte zij Watchman en zijn moeder opnieuw. Ze vonden de kinderdoop die ze als baby hadden gekregen niet meer genoeg en wilden gedoopt worden als gelovigen.

Het Biographical Dictionary of Chinese Christianity noemt Barber de belangrijkste persoonlijke invloed op zijn denken. Zijn nadruk op het innerlijke leven met Christus sluit aan bij westerse schrijvers als Andrew Murray, zo schrijft het Christian Research Journal. Een medewerkster van Barber gaf hem een eenvoudige opdracht: bid elke dag op naam voor je klasgenoten. Volgens zijn eigen verslag kwamen er na een paar maanden op één na alle ongeveer zeventig klasgenoten tot geloof. Dat getal heeft alleen hij genoemd.

BROOD BREKEN ZONDER KERKGENOOTSCHAP

In 1922 begon Watchman in Fuzhou samenkomsten op een manier die hij in het boek Handelingen meende te zien. Gelovigen werden gedoopt, elke week werd het avondmaal gevierd, en oudsten gaven leiding. Er was geen dominee in de gewone zin, en geen band met een westers kerkgenootschap.

Dat was een scherpe keuze. De meeste Chinese christenen hoorden toen bij kerken die door zendelingen waren gesticht: methodisten, presbyterianen, anglicanen, baptisten. Watchman zag in die verdeling een probleem. Volgens hem hoorde er in elke plaats maar één gemeente te zijn, zoals het Nieuwe Testament spreekt over de gemeente in Efeze.

In 1923 begon hij een tijdschrift, later volgde er een tweede. Hij schreef veel en las nog meer.

Toen werd hij ziek. Artsen stelden tuberculose vast, een ziekte waaraan in die tijd veel jonge mensen stierven. Over het jaar verschillen de bronnen: 1924 volgens zijn eigen getuigenis, 1926 volgens het Biographical Dictionary. In die periode schreef hij *De geestelijke mens*, een werk in drie delen dat in 1928 verscheen. Hij vertelde later dat hij na vasten en gebed een Bijbelwoord over geloof ontving, opstond en de trap afliep. Hij geloofde dat God hem genezen had. Toen hij

Dora Yu bezocht, was ze geschrokken, want ze had gehoord dat hij stervende was. Ook dit kennen we uit zijn eigen verhaal.

DE KLEINE KUDDE IN SHANGHAI

In de tweede helft van de jaren twintig verhuisde Watchman naar Shanghai. De bronnen noemen 1926, 1927 of 1928. Shanghai was de grootste en meest internationale stad van China, met wijken die onder buitenlands bestuur stonden.

Daar groeide zijn werk uit tot een beweging. Zelf sprak hij gewoon van de gemeente in die plaats. Buitenstaanders noemden de groep de Kleine Kuddes, in het Engels Little Flock. Medewerkers trokken als rondreizende werkers het land door en stichtten nieuwe gemeenten. Gezinnen verhuisden soms naar een andere stad om daar een gemeente te beginnen. In 1932 waren er volgens Wikipedia al gemeenten in Indonesië, Maleisië en Singapore.

In 1933 reisde Watchman naar Engeland en Amerika. In Londen brak hij het brood met de gemeente van Honor Oak, en ook met zendelingen buiten de kring van de Brethren, een Engelse beweging van zelfstandige gemeenten. In 1935 verbraken leiders van de strenge tak van die beweging, de Exclusive Brethren, de gemeenschap met hem en zijn gemeenten.

In 1934 trouwde hij met Zhang Pinhui, in het Engels Charity Chang. Haar tante was tegen het huwelijk. Volgens het Biographical Dictionary verspreidde zij beschuldigingen over zijn gedrag, waarop hij een tijd terugtrad uit de leiding. Het jaar daarna nam hij die weer op. Charity en Watchman kregen geen kinderen.

Rond dezelfde tijd haalde hij een jongere man uit het noorden naar Shanghai om zijn geschriften te redigeren: Li Changshou, in het Westen bekend als Witness Lee. Die naam komt verderop terug.

“IN EEN FLITS ZAG IK HET”

In 1938 en 1939 was Watchman weer in Europa. Hij sprak voor groepen jonge christelijke werkers, onder meer in Denemarken. De toespraken gingen over de brief aan de Romeinen, over wat Christus aan het kruis had gedaan en wat dat betekent voor het leven van een gelovige.

Die toespraken werden het boek *Het normale christenleven*. Ze verschenen vanaf 1940 in afleveringen in een Engels tijdschrift. De Brit Angus Kinnear verzamelde en redigeerde ze later. Zijn voorwoord is gedateerd Bangalore, India, 1957. Het boek is sindsdien in veel talen verschenen.

Het hart ervan is één vers: *Dit weten wij toch, dat onze oude mens met Hem gekruisigd is* (Romeinen 6:6). In het boek vertelt Watchman hoe hij maandenlang had geprobeerd zichzelf als dood voor de zonde te beschouwen. Het lukte niet. Op een morgen, terwijl hij de Bijbel las en bad, zag hij het. Vrij vertaald: “In een flits zag ik het.” Hij zag dat hij in Christus was, en dat hij gestorven was toen Christus stierf.

Ik vind het opvallend dat Watchman in dat hoofdstuk geen methode geeft. Hij beschrijft iets wat hij zag. Hoeveel van wat jij over God weet, heb je zo gezien, en hoeveel heb je alleen gehoord?

EEN FARMACEUTISCH BEDRIJF

In 1939 raakte Watchman betrokken bij het farmaceutische bedrijf van zijn broer, een scheikundige. Volgens Asia Harvest heette het China Biological and Chemical Laboratories en werd Watchman voorzitter van het bestuur. Het doel was volgens die bron geld te verdienen voor het werk van de gemeenten, die krap zaten.

Het was oorlog. Japan had in 1937 een grote aanval op China ingezet, en Shanghai was bezet gebied. In 1945 verhuisde Watchman

naar Chongqing in het westen, om daar toezicht te houden op de fabriek.

Een christelijke leider die een bedrijf leidt, riep vragen op. Maar wat er in 1942 gebeurde, ging over meer dan zakendoen.

ZES JAAR STIL

In 1942 zetten de oudsten van de gemeente in Shanghai Watchman uit zijn bediening. Hij mocht niet meer preken. De gemeente in Shanghai hield daarna een tijd op met samenkomen.

Waarom dat gebeurde, is tot vandaag omstreden. Ik geef de bronnen naast elkaar.

Volgens Wikipedia en Asia Harvest hadden de oudsten moeite met zijn betrokkenheid bij het bedrijf. Het Biographical Dictionary of Chinese Christianity noemt twee redenen: onregelmatigheden in zijn zaken en seksuele onzedelijkheid. Een Hongkongse kerkhistoricus die er in 2002 een lange studie aan wijdde, concludeerde dat het niet om het bedrijf ging, maar om zijn persoonlijke moraal. Schrijvers uit de kring van de plaatselijke gemeenten zelf spreken van grote onrust en van geruchten die volgens hen niet klopten.

Ik kan dit niet beslissen, en ik ga het ook niet proberen. Wat vaststaat, is dat er beschuldigingen waren, dat zijn eigen oudsten maatregelen namen, en dat hij zes jaar niet in de gemeente diende. Hoe het vanbinnen voor hem was, weten we niet uit een betrouwbare bron.

In april 1948 kwam er een opwekking in de gemeente in Shanghai. Witness Lee en een medewerkster, Peace Wang, hadden de gemeente in de jaren daarvoor weer opgebouwd. Met hulp van Witness Lee kwam Watchman terug in de bediening. Over die terugkeer zijn de bronnen het eens.

WIE GEEN WESTERSE KERK WILDE

Rond 1949 telde de beweging volgens het Biographical Dictionary en Christian History zo'n zevenhonderd gemeenten met ongeveer zeventigduizend leden. Dat zijn schattingen, die in de bronnen niet verder worden onderbouwd. Een ander artikel spreekt van minstens zeshonderd gemeenten.

In 1949 nam de Communistische Partij de macht over. Eind 1948 en begin 1949 gaf Watchman in het bergoord Guling (Kuling) een training aan leiders. Volgens de historicus Joseph Lee ging die onder meer over martelaarschap. Witness Lee stuurde hij naar Taiwan, zodat het werk buiten het vasteland verder kon.

Wat volgde, is ingewikkeld. De nieuwe regering zette de Drie-Zelf-beweging op: kerken moesten zichzelf besturen, zichzelf onderhouden en zichzelf uitbreiden, zonder buitenlandse steun en onder toezicht van de Partij. Watchman had zijn hele leven gepleit voor Chinese gemeenten zonder westerse leiding. In 1950 moedigde hij de gemeenten aan om mee te doen. De beweging tekende ook het Christelijk Manifest, een verklaring van trouw aan de nieuwe staat.

Het hielp niet. In september 1951 klaagden vier leden van de gemeente in Nanjing hem publiekelijk aan als reactionair, een vijand van de revolutie.

10 APRIL 1952

Op 10 april 1952 werd Watchman Nee gearresteerd in Mantsjoerije, in het noordoosten van China. De bronnen noemen verschillende steden. De aanklacht ging over zijn bedrijf: omkoping, belastingontduiking, diefstal van staatseigendom. Het bedrijf werd in beslag genomen.

Asia Harvest schrijft dat hij werd neergezet als een kapitalist die de wet overtrad. Volgens de kerkhistoricus uit Hongkong werd hij in eerste instantie gearresteerd voor handelsdelicten, niet voor zijn geloof. Dat onderscheid is in China nooit helemaal te maken. Een christelijke leider met een bedrijf was voor de staat een dubbel doelwit.

Vier jaar zat hij vast zonder dat er een vonnis was. In januari 1956 werden in het hele land medewerkers en oudsten van de beweging opgepakt. In Shanghai volgden aanklaagbijeenkomsten, waar mensen in het openbaar tegen hem moesten getuigen. Volgens Asia Harvest kwamen op 30 januari ongeveer tweeduizend vijfhonderd mensen samen in het kerkgebouw aan de Nanyang Road. Onder de aanklagers waren vroegere leiders van zijn eigen beweging. Daar werden ook beschuldigingen van seksueel wangedrag publiek gemaakt.

Op 21 juni 1956 verklaarde het Hooggerechtshof van Shanghai hem op alle punten schuldig. Hij kreeg vijftien jaar. Christian History noemt de omschrijving waaronder hij werd veroordeeld: hoofd van een contrarevolutionaire klik. De oudsten van de gemeente in Shanghai sloten hem uit.

WAT WAS WAAR?

Hier moet ik eerlijk zijn over wat we niet weten.

De Amerikaanse historicus Joseph Lee, die het aanklachtmateriaal uit die jaren bestudeerde, noemt het aanklachtmateriaal zeer omstreden bewijs. Het is geschreven in de taal van de maoïstische campagnes en was bedoeld om christelijke gemeenschappen te breken. De Hongkongse studie uit 2002 komt tot een ander oordeel: overdreven, maar grotendeels terecht. Schrijvers uit de plaatselijke gemeenten zien alles als politieke propaganda en geruchten.

Ik heb die drie stemmen naast elkaar laten staan. Een rechtbank in het China van 1956 was geen plek waar een verdachte een eerlijk proces kreeg. Dat maakt de aanklachten niet automatisch onwaar. Het maakt ze wel onbetrouwbaar als bewijs. Wat er in zijn persoonlijk leven gebeurd is, kan ik vanaf hier niet vaststellen.

Wat wel vaststaat: hij werd veroordeeld, en hij bleef zitten, ook toen zijn straf voorbij was.

TWINTIG JAAR

Watchman zat eerst in de Tilanqiao-gevangenis in Shanghai. Over wat hij daar zei en deed, bestaan verhalen van een medegevangene. Joseph Lee waarschuwt dat die met grote voorzichtigheid gelezen moeten worden, omdat ze sterk heiligend van toon zijn.

Volgens Christian History was hij iemand die zei, vrij vertaald: “Ik wil niets voor mezelf, ik wil alles voor de Heer.” In de gevangenis werd dat op de proef gesteld. Zijn straf zou in 1967 aflopen. Hij kwam niet vrij. Een Engelse biografie vertelt dat hem vrijlating werd aangeboden als hij zou stoppen met preken, en dat hij weigerde. Dat verhaal heb ik niet in een onafhankelijke bron kunnen controleren.

Daarna werd hij overgebracht naar een werkkamp in Anhui. Volgens Joseph Lee was dat in 1969, volgens Asia Harvest pas in 1972. Het kamp heette Baimaoling.

Charity werd in 1966, tijdens de Culturele Revolutie, gearresteerd en volgens Asia Harvest zwaar mishandeld. In 1971 viel ze, brak een aantal ribben en stierf enkele dagen later. Watchman mocht niet naar haar begrafenis. Ze waren zevenendertig jaar getrouwd geweest, waarvan hij negentien jaar achter tralies had gezeten.

EEN TRACTOR OP WEG NAAR HET ZIEKENHUIS

In mei 1972 was zijn hart er ernstig aan toe. Volgens het Biographical Dictionary en Asia Harvest werd hij uiteindelijk per tractor vervoerd naar een gevangenisziekenhuis, ongeveer negentien kilometer verderop. Hij overleed op 30 mei 1972, in zijn negenenzestigste levensjaar. Er kwam geen officiële bekendmaking en geen begrafenis. Op 1 juni werd zijn lichaam gecremeerd, voor zijn familie er was.

Daarna vond zijn nicht het papiertje onder het kussen.

DE WACHTER OP DE MUUR

Wat Watchman Nee naliët, is in twee richtingen gegaan.

Buiten China werden zijn boeken veel gelezen. Van *Het normale christenleven* zijn volgens Wikipedia meer dan een miljoen exemplaren verkocht. Veel van die boeken kwamen voort uit toespraken die anderen opschreven en redigeerden, vaak jaren later. Witness Lee bouwde in Taiwan en later in de Verenigde Staten een wereldwijde beweging van plaatselijke gemeenten op, die zich op Watchman Nee beroept. Die beweging heeft haar eigen geschiedenis en haar eigen discussies, die buiten dit hoofdstuk vallen.

In China gingen de gemeenten ondergronds. Volgens Joseph Lee werd de manier van werken van de Kleine Kuddes, met kleine groepen, leken die leiding geven en geen band met het buitenland, na 1978 een voorbeeld voor veel huiskerken.

Hij was geen heilige uit een plaatjesboek. Hij werd beschuldigd door zijn vijanden en door zijn eigen broeders. Een deel van die beschuldigingen is nooit opgehelderd. Wat er in de bronnen overblijft, is een man die het evangelie Chinees wilde laten zijn, die zag wat het kruis met hem gedaan had, en die twintig jaar

gevangen zat zonder dat er een bekend bewijs is dat hij Christus losliet.

In de Chinese steden van zijn jeugd liep 's nachts een wachter met een bamboe gong door de straten. Hij sloeg de tijd. Watchman Nee nam dat geluid als zijn naam. Het laatste wat hij sloeg, lag onder een kussen in een kamp in Anhui.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte op 4 november 1903 in Shantou; christelijke ouders; scholing bij de Church Missionary Society en Trinity College in Fuzhou; bekering in april 1920 via Dora Yu; doop door Margaret Barber in 1921; begin van zelfstandige samenkomsten in Fuzhou in 1922; *De geestelijke mens* (1928); verhuizing naar Shanghai in de tweede helft van de jaren twintig; huwelijk met Charity Zhang in 1934; de Europese toespraken van 1938-1939 als basis van *Het normale christenleven*; betrokkenheid bij het farmaceutische bedrijf van zijn broer; uitsluiting door de oudsten in 1942 en terugkeer in 1948; arrestatie op 10 april 1952 op zakelijke aanklachten; aanklaagbijeenkomsten in januari 1956; veroordeling tot vijftien jaar op 21 juni 1956; dood van Charity in 1971; zijn dood op 30 mei 1972 in een werkkamp in Anhui en de crematie op 1 juni.

Alleen uit eigen getuigenis of latere overlevering: de belofte van zijn moeder vóór zijn geboorte; de exacte datum en de worsteling van zijn bekering; de zeventig klasgenoten; zijn genezing van tuberculose; het moment waarop hij Romeinen 6 "zag"; het briefje onder zijn kussen (via zijn familie, door meerdere bronnen doorgegeven); de verhalen van een medegevangene uit Tilanqiao; het aanbod van vrijlating als hij zou stoppen met preken.

Onbevestigd of betwist: de reden van zijn uitsluiting in 1942 (zakelijk, moreel, of geruchten); de waarheid van de aanklachten van 1952 en 1956, waaronder de beschuldigingen van seksueel wangedrag; de stad van zijn arrestatie; het jaar van zijn overplaatsing naar het werkkamp (1969 of 1972); het jaar van zijn ziekte (1924 of 1926) en van zijn verhuizing naar Shanghai.

Duiding: de aantallen gemeenten en leden rond 1949 (ongeveer zevenhonderd gemeenten, zeventigduizend leden) zijn schattingen zonder nadere onderbouwing in de bronnen. Historici en schrijvers uit de beweging zelf beoordelen de beschuldigingen verschillend; dit hoofdstuk kiest daarin geen partij.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Biographical Dictionary of Chinese Christianity, "Nee, Watchman" (G. Wright Doyle)
2. Christian History 98, "Everything for the Lord; Watchman Nee" (Yading Li, 2008)
3. Joseph Tse-Hei Lee, "Faith and Defiance: Christian Prisoners in Maoist China", Review of Religion and Chinese Society 4 (2017)
4. Joseph Tse-Hei Lee, "Dying for Faith, Transforming Memories: Chinese Christian Martyr Watchman Nee"
5. China Change, samenvatting van "Watchman Nee and the Little Flock Movement in Maoist China" (2011)
6. Alliance Bible Seminary, Jian Dao 17 (2002), studie naar de aanklachten tegen Watchman Nee (samenvatting)
7. The History and Martyrdom of Watchman Nee (verdedigende uitgave, concept)
8. Asia Harvest, "1972: Watchman Nee"
9. Watchman Nee's Testimony (Living Stream Ministry)

10. The Normal Christian Life, voorwoord van Angus Kinnear (CCEL)
11. The Normal Christian Life, volledige tekst (CCEL)
12. Elliot Miller, "The Local Church as Movement and Source of Controversy", Christian Research Journal
13. Geoffrey Hanks, Seventy Great Christians (1994), via local-churches.org
14. Wikipedia, "Watchman Nee" (startpunt)
15. Wikipedia, "The Normal Christian Life" (startpunt)

Bakht Singh: de sikh die de Bijbel verscheurde

Op 6 april 1933 kwam Bakht Singh aan in Bombay, het huidige Mumbai. Hij was negenentwintig. Hij had zeven jaar in Engeland en Canada gestudeerd. Zijn ouders kwamen hem opzoeken. Hij was christen geworden, en ze vroegen hem één ding: houd het geheim. Denk aan de eer van de familie.

Volgens zijn eigen verslag legde zijn vader zijn tulband aan de voeten van zijn zoon. Voor een sikh is de tulband een teken van eer en geloof. Het was een smeekbede zonder woorden. Bakht antwoordde met een vraag: "Kan ik leven zonder te ademen?" (vrij vertaald). Christus was zijn leven geworden, zei hij. Hoe kon hij dan zonder Hem?

Zijn ouders lieten hem achter in Bombay. Hij had geen huis meer. Later zei hij dat de straat zijn huis was en de lantaarnpaal zijn licht.

Deze man zou uitgroeien tot een van de bekendste evangelisten en Bijbelleraren van India. Hij stichtte gemeenten die van niemand in het Westen afhankelijk waren en die door Indiërs werden geleid. Christianity Today schreef bij zijn dood dat hij meer dan zesduizend gemeenten en groepen in India had helpen beginnen. Toen hij

in 2000 in Hyderabad werd begraven, liepen er volgens zijn eigen beweging zo'n kwart miljoen mensen mee achter de baar.

Het begon in een dorp in de Punjab, bij een jongen die een Bijbel aan stukken scheurde.

EEN TULBAND EN EEN ZENDINGSSCHOOL

Bakht Singh Chabra werd geboren op 6 juni 1903 in de Punjab, in het noordwesten van wat toen Brits-Indië was. Volgens de meeste bronnen kwam hij uit het dorp Joiya in het district Sargodha. Dat gebied ligt sinds 1947 in Pakistan. Zijn ouders, Jawahar Mal Chabra en Lakshmi Bai, waren welgestelde sikhs.

Voor een Nederlandse lezer even de achtergrond. Het sikhisme ontstond rond 1500 in de Punjab, met goeroe Nanak. Sikhs geloven in één God, ze lezen uit hun heilige boek, de Guru Granth Sahib, en mannen dragen het haar ongeknipt onder een tulband. In de tijd dat Bakht opgroeide, regeerden de Britten over India. Er was een groeiende beweging voor onafhankelijkheid, en veel Indiërs zagen het christendom als de godsdienst van de overheerser.

Bakht ging naar een christelijke zendingsschool. Hij hoorde daar weinig over Jezus, zo vertelde hij later. Volgens Christian History Institute durfden de leraren Christus niet sterk te verkondigen, omdat er kritiek was op de Britse heerschappij. De christenen die hij om zich heen zag, waren Britse bestuurders of mensen uit de laagste kasten. Geen van beide trok hem aan. Het christendom leek hem eerder een culturele identiteit dan een levend geloof, zo vat de Amerikaanse organisatie Renovaré zijn jeugdbeeld samen.

Na zijn eindexamen kreeg hij een Bijbel. Hij scheurde die met zijn handen kapot en hield alleen de leren kaft over. Dat verhaal vertelde hij zelf, en het staat ook op de website die zijn medewerkers na zijn dood bijhielden.

ENGELAND, 1926

Hij studeerde af aan de universiteit van de Punjab in Lahore. In 1926 vertrok hij naar Engeland om in Londen verder te studeren, aan King's College. De bronnen zijn het oneens over het vak: werktuigbouwkunde of landbouwtechniek. Voor hij vertrok, beloofde hij zijn moeder dat hij sikh zou blijven.

Hij was in die tijd al getrouwd met een vrouw die zijn ouders voor hem hadden gekozen. Ze hadden een zoon. Hoe oud hij was toen hij trouwde, is niet zeker. Eén bron noemt het jaar 1915, toen hij twaalf was, maar dat heb ik verder nergens bevestigd gezien.

In Engeland liet hij zijn geloof los. Hij noemde zich atheïst. Hij leefde volgens zijn eigen terugblik als een playboy, gaf zijn geld uit aan drank en schreef zijn vader hogere kosten dan hij maakte. Het Dictionary of Christian Biography in Asia vertelt, op basis van zijn eigen getuigenis, dat hij het spaargeld van zeven maanden in één maand opmaakte.

Het is opvallend hoe eerlijk hij hierover was. Hij maakte zichzelf in zijn verhaal niet mooier dan hij was.

EEN KNIE OP DE VLOER

Dan komt het moment dat hij zelf als het begin zag. Over de plaats verschillen de bronnen. Christian History Institute vertelt dat het gebeurde aan boord van een schip op weg naar Canada. Het Dictionary of Christian Biography in Asia plaatst het in 1928, tijdens een zomervakantie in Canada. De kern van het verhaal is in beide versies hetzelfde, en die kern komt uit zijn eigen getuigenis.

Hij ging uit nieuwsgierigheid naar een kerkdienst. Tijdens de preek viel hij in slaap. Hij werd wakker toen iedereen om hem heen knielde voor het gebed. Hij zat ingeklemd en kon niet weg. Uit

beleefdheid knielde hij mee. En toen hij daar op zijn knieën zat, kwamen er woorden van lof voor de Heer Jezus in zijn gedachten op. Hij voelde, zo vertelde hij, een sterke nabijheid van God.

Een jongen die een Bijbel had verscheurd, zat op zijn knieën omdat hij de mensen naast zich niet wilde storen. Ik vind dat een mooi begin. God gebruikte iets kleins, bijna iets toevalligs.

Hij was nog geen christen. Maar er was iets gebeurd.

WINNIPEG, DECEMBER 1929

In 1929 verhuisde hij naar Canada om landbouwtechniek te studeren aan de University of Manitoba in Winnipeg. Daar kreeg hij van vrienden een Nieuwe Testament. Christianity Today spreekt van twee vrienden. Volgens Wikipedia en het Amerikaanse Our Daily Bread waren het John en Edith Hayward, een christelijk echtpaar bij wie hij mocht wonen en dat voor het avondeten uit de Bijbel las. Het Dictionary of Christian Biography in Asia noemt een bankdirecteur, Owel Hansen, die hij leerde kennen in het YMCA. Misschien speelden ze alle drie een rol. De bronnen geven daar geen uitsluitsel over.

Volgens zijn eigen getuigenis kreeg hij het Nieuwe Testament op 14 december 1929. Hij las drie dagen lang. Op 16 december om half twaalf 's ochtends gaf hij zich over aan Christus. Zijn verlangen naar tabak, drank, de bioscoop en het danscafé was bijna meteen weg, zo vertelde hij. Ook de website van zijn beweging zegt dat hij in 1929 in Canada Gods stem hoorde, zijn zonden beleet en Jezus aannam.

Heb jij ooit iets gelezen dat je jarenlang had weggeduwd, en ontdekt dat het precies over jou ging?

EEN STOTTERAAR MET EEN OPDRACHT

Er was een politiemann in Winnipeg, Flynn, lid van de Christian and Missionary Alliance. Hij vroeg Bakht waarom hij niet terugging naar India om te preken. Bakht wilde er niet aan. Hij was opgeleid als ingenieur. En hij stotterde. Volgens zijn eigen verslag verzette hij zich ongeveer twee jaar. Hij bood God zijn geld aan, maar hoorde dat God hemzelf wilde.

Op 4 februari 1932 werd hij gedoopt in Vancouver, aan de westkust van Canada. Die datum staat in meerdere bronnen. Hij was toen bijna dertig.

Twee maanden later, op 4 april 1932, nam hij de roeping aan. Hij deed dat, zo vertelde hij, met drie voorwaarden die hij van God meekreeg. Hij zou geen aanspraak maken op het bezit van zijn vader en zijn noden aan niemand bekendmaken, alleen aan God. Hij zou zich bij geen zendingsorganisatie of kerkgenootschap aansluiten, maar alle christenen gelijk dienen. En hij zou geen eigen plannen maken, maar zich dag voor dag laten leiden.

Die drie zinnen bepaalden de rest van zijn leven. Ze verklaren ook waarom zijn werk er zo anders uitzag dan dat van de zendingsorganisaties in India.

DE STRAAT WAS ZIJN HUIS

Daarmee zijn we terug in Bombay, april 1933, bij de tulband aan zijn voeten. Zijn familie verstootte hem. Volgens Christian History Institute verliet zijn vrouw hem en nam ze hun zoon mee. Over zijn vrouw en zoon zeggen de bronnen daarna bijna niets meer.

Hij sliep in een openbaar nachtverblijf. Daarna reisde hij naar Karachi, nu in Pakistan, waar een zus van hem woonde. Volgens het Dictionary of Christian Biography in Asia waren zijn eerste toehoorder-

ders straatvegers. Ze kwamen om vier uur 's ochtends bij elkaar voor gebed en Bijbelstudie, voor hun werk begon. In het kastenstelsel van India hoorden straatvegers bij de laagste groepen. De zoon van een rijke sikh las met hen de Bijbel.

In die tijd, zo vertelde hij later, sprak een hindoe hem aan op het gedrag van christenen. Bakht begon te bidden om vernieuwing van Gods volk. Een tekst die hem daarbij leidde, kwam uit het verhaal van de broden en de vissen. Na de maaltijd zegt Jezus tegen Zijn discipelen: *Verzamel de overgebleven stukken, zodat er niets verloren gaat.* (Johannes 6:12). Bakht las dat als een opdracht om niets te verspillen, geen geld, geen tijd, geen mens.

Volgens de Engelstalige Wikipedia begon hij als evangelist binnen de anglicaanse kerk en ging hij later zelfstandig verder. Andere bronnen zeggen hier weinig over.

MARTINPUR, JUNI 1937

Hij trok rond door Sind, Beloetsjistan en de Punjab, gebieden die nu in Pakistan liggen. In 1935 preekte hij in Quetta. Volgens een latere overlevering waarschuwde hij daar voor een komend "schudden", waarna een aardbeving volgde. De aardbeving zelf is goed gedocumenteerd: in de nacht van 31 mei 1935 verwoestte ze de stad, met tienduizenden doden. Voor de waarschuwing heb ik geen bron uit die tijd gevonden.

In juni 1937 kwam hij in Martinpur, een dorp in de Punjab met een presbyteriaanse gemeente. Het dorp stond volgens het Dictionary bekend om zijn slechte zeden. Presbyterianen zijn protestanten die hun kerk laten besturen door gekozen oudsten. Volgens het Dictionary of Christian Biography in Asia preekte hij er dertien dagen zonder dat er iets leek te gebeuren. Op de veertiende avond brak er een opwekking uit die tot drie uur 's nachts duurde. Daarna wer-

den nachtelijke gebedsbijeenkomsten en gezamenlijke maaltijden er gewoon.

Dat er in Martinpur een opwekking was waarbij Bakht Singh een grote rol speelde, staat in meerdere bronnen. De historicus Jonathan Bonk noemde haar later een van de opvallendste bewegingen in de kerkgeschiedenis van het Indiase subcontinent. De precieze dagen en uren komen uit de kring rond Bakht zelf.

Datzelfde jaar sprak hij op de grote christelijke conventie in Sialkot. De Britse opwekkingshistoricus J. Edwin Orr noemde hem later een Indiase tegenhanger van de grote westerse evangelisten. Volgens het Dictionary liepen zeventig jonge mannen uit Martinpur met hem mee naar Sialkot, een tocht van zo'n honderdvijftig mijl, en vertelden ze onderweg over Jezus.

EEN BIJBEL OMHOOG

Vanaf 1938 reisde hij naar het zuiden: Madras, het huidige Chennai, en Kerala. Er kwamen grote menigten. Er werden genezingen gemeld. Volgens het Dictionary of Christian Biography in Asia hield hij die genezingen bewust klein. Hij zou zelfs gebeden hebben dat ze zouden ophouden, zodat mensen om Christus zouden komen en niet om een wonder. Dat verhaal komt uit de beweging zelf.

Hij maakte geen reclame voor zijn bijeenkomsten. Hij vertrouwde erop dat God mensen zou brengen als er gebeden werd. Bij de Mukti-zending van Pandita Ramabai, een bekende Indiase christelijke vrouw, leidde hij volgens hetzelfde Dictionary negentien nachten van gebed. Hij bad altijd op zijn knieën.

Hij wilde dat elke gelovige een eigen Bijbel had. In zijn bijeenkomsten hield hij de zijne omhoog. Tijdens zijn campagnes zouden de Bijbelwinkels leeg zijn verkocht.

In 1940 kwamen er in Madras volgens het Dictionary zo'n twaalfduizend mensen naar hem luisteren. Kort daarna verboden een aantal predikanten in die stad hem hun kerken, omdat hij kritiek had op de gevestigde kerk. Hier begint een spanning die zijn hele leven zou blijven.

EEN NACHT OP DE HEUVEL

Veel mensen die door zijn prediking tot geloof kwamen, voelden zich niet thuis in de bestaande kerken. Ze vroegen hem om een gemeente te stichten. Bakht had nooit een eigen kerk willen beginnen. Volgens het Dictionary vastte hij eenentwintig dagen voor hij toestemde. Daarna bracht hij met zijn medewerkers een nacht in gebed door op een heuvel bij de stad, volgens Wikipedia bij Pallavaram, aan de rand van het huidige Chennai.

Op 12 juli 1941 begon in Madras de eerste gemeente. Ze heette Jehovah Shammah, Hebreeuws voor "de Heer is daar". Als grondslag kozen ze een vers uit Handelingen over de eerste christenen in Jeruzalem: *En zij volhardden in de leer van de apostelen en in de gemeenschap, in het breken van het brood en in de gebeden.* (Handelingen 2:42).

Er was geen westerse zendingsorganisatie bij betrokken. Indiërs leidden de gemeente, en de gelovigen deelden geregeld een gezamenlijke maaltijd, die ze liefdesmaaltijd noemden. In december 1941 hield de jonge gemeente haar eerste Holy Convocation, een samenkomst van negentien dagen. Bakht baseerde die op Leviticus 23, waar Israël jaarlijks voor Gods feesten samenkomt. Later sliepen er bij zulke convocaties duizenden mensen in tenten.

Het was 1941. India was nog een Britse kolonie. Zes jaar later werd het land onafhankelijk en gedeeld in India en Pakistan. Het werk van Bakht laat zien dat het evangelie in India al voor die tijd Indiase handen had gekregen.

HEBRON

Vanaf 1946 reisde hij ook naar het buitenland. Volgens de website van zijn beweging sprak hij in 1946 in Toronto op een grote zendingsconferentie voor studenten. In de jaren daarna volgden onder meer Engeland, de Verenigde Staten en Australië.

Op 25 september 1950 verhuisde hij met zijn medewerkers naar Hyderabad, in het zuiden van India. Midden jaren vijftig kregen ze daar een nieuw terrein, dat hij Hebron noemde. Hebron werd het centrum van de beweging, met een Bijbelschool, een gemeente en de plek voor de grote convocaties. Volgens Wikipedia trokken die in Hyderabad tot vijftientwintigduizend mensen, maar dat getal heb ik niet bij een onafhankelijke bron gevonden.

De gemeenten groeiden. Christianity Today schreef in 2000 dat hij in India meer dan zesduizend gemeenten en groepen had gesticht, en dat zijn invloed doorwerkte in ongeveer tienduizend gemeenten in India, Pakistan, Sri Lanka, Australië en de Verenigde Staten. In hetzelfde bericht kwam Robert Finley aan het woord, de voorzitter van Christian Aid Mission, een Amerikaanse organisatie die Indiase evangelisten steunt. Een onafhankelijke telling van die gemeenten heb ik nergens gevonden.

DE SCHADUW VAN EEN STERKE MAN

Een eerlijk hoofdstuk over Bakht Singh moet ook de moeilijke kant laten zien. Zijn biograaf T.E. Koshy wijdde er een apart hoofdstuk aan, over zijn menselijke beperkingen.

De nadruk op afscheiding van de wereld maakte zijn gemeenten soms exclusief en oordelend, schrijft het Dictionary of Christian Biography in Asia. En omdat het werk zo sterk rustte op wat hij van God hoorde, moesten alle grote besluiten langs hem. Toen zijn gezondheid achteruitging, leidde dat tot problemen in het leiderschap.

Ook buiten zijn beweging was er kritiek. De kerkhistorica Bharathi Nuthalapati schrijft dat veel mensen zijn gemeenten zagen als afsplitsingen van de gevestigde kerken. Anderen vonden zijn leer te veel vermengd met Indiase godsdienst. Zij komt zelf tot een ander oordeel. Volgens haar bleef zijn theologie rechtzinnig, maar sprak hij de taal van bhakti, de Indiase vroomheid van persoonlijke overgave aan God. Hij gaf die taal een christelijke inhoud.

Ik denk dat beide waar kunnen zijn. Een man die alles van God verwacht, kan veel bouwen. Dezelfde man vindt het soms moeilijk om iets uit handen te geven.

Hoe zou jij omgaan met een leider die zo duidelijk door God gebruikt werd, en die toch alles zelf wilde blijven beslissen?

HYDERABAD, SEPTEMBER 2000

Bakht Singh kreeg de ziekte van Parkinson. Volgens het Dictionary lag hij zijn laatste tien jaar op bed, verzorgd door een christelijk echtpaar.

Over zijn familie vertelde hij later nog één ding. Zijn vader werd uiteindelijk christen, zei hij. Dat weten we alleen uit zijn eigen getuigenis.

Hij overleed in Hyderabad, zevenennegentig jaar oud. Zijn beweging en de meeste naslagwerken noemen zondag 17 september 2000. Christianity Today schreef 16 september. Zijn medewerkers noteerden zelfs het tijdstip: vijf over zes in de ochtend.

Op vrijdag 22 september werd hij begraven. De stoet trok van Hebron naar de christelijke begraafplaats in Narayanaguda, een tocht van ongeveer drie kilometer die volgens zijn medewerkers zo'n drie uur duurde. Ze schatten dat er een kwart miljoen mensen meeliepen. Christianity Today berichtte dat ongeveer zeshonderdduizend

mensen de herdenkingen in Hyderabad bijwoonden. Ook dat getal komt uit de kring rond Hebron. Volgens het Dictionary hielden veel van de mensen in de stoet hun Bijbel omhoog.

Een volgeling zei tegen Christianity Today dat hij een vader was geweest voor duizenden en duizenden mensen in India.

De jongen uit de Punjab had ooit een Bijbel verscheurd en alleen de leren kaft gehouden. Op die septemberdag liepen er duizenden mensen door Hyderabad, en boven hun hoofden droegen ze het boek, heel.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte op 6 juni 1903 in de Punjab, in een sikhgezin; studie in Engeland vanaf 1926 en in Winnipeg vanaf 1929; bekering in 1929 in Canada na het lezen van een Nieuwe Testament dat vrienden hem gaven; doop op 4 februari 1932 in Vancouver; aankomst in Bombay op 6 april 1933 en verstoting door zijn familie; rol in de opwekking van Martinpur (1937); stichting van de eerste gemeente in Madras in 1941; jaarlijkse Holy Convocations; verhuizing naar Hyderabad (1950) en het centrum Hebron; ziekte van Parkinson; overlijden in Hyderabad in september 2000 op zevenennegentigjarige leeftijd.

Alleen uit eigen getuigenis of latere overlevering: het verscheuren van de Bijbel; zijn losbandige leven in Engeland; het knielen tijdens de kerkdienst; de exacte datum en het uur van zijn bekering; de rol van politieman Flynn; de drie voorwaarden bij zijn roeping; de tulband aan zijn voeten en zijn antwoord aan zijn ouders; de straatvegers in Karachi; de details van Martinpur (dertien dagen, de veertiende avond) en de tocht naar Sialkot; zijn gebed dat de genezingen zouden ophouden; de bekering van zijn vader; de getallen bij

zijn begrafenis en het aantal gemeenten (van zijn beweging en van Christian Aid Mission).

Onbevestigd: of de beslissende ervaring aan boord van een schip of in Canada plaatsvond; de namen van de vrienden in Winnipeg (de Haywards of Owel Hansen); zijn huwelijk op twaalfjarige leeftijd in 1915; de waarschuwing voor de aardbeving in Quetta; zijn begin als anglicaans evangelist; de precieze sterfdatum (16 of 17 september); de bezoekersaantallen van de convocaties in Hyderabad.

Duiding: of zijn gemeenten een terugkeer waren naar de eerste christenen of een afsplitsing van de bestaande kerk, is een vraag waarover christenen in India verschillend oordelen. Nuthalapati ziet in hem een vertaler van het evangelie naar Indiase vroomheid, zonder dat de kern veranderde.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Dictionary of Christian Biography in Asia, "Singh, Bakht C." (Philip Malayil)
2. Christian History Institute, It Happened Today, 4 februari
3. Christian History Institute, Daily Quote, 6 april 1933
4. Christian Post, "This week in Christian history: ... Bakht Singh arrives in Bombay"
5. Christianity Today, overlijdensbericht september 2000
6. Christianity Today, 13 november 2000
7. Brother Bakht Singh, korte biografie
8. Brother Bakht Singh, homepage
9. InterVarsity Press, T.E. Koshy, Bakht Singh of India
10. Langham, B.E. Bharathi Nuthalapati, Brother Bakht Singh (2017)
11. Our Daily Bread, "Bakht Singh 1903-2000"
12. Renovaré, Bakht Singh
13. Wikipedia, Bakht Singh

14. Wikipedia, 1935 Quetta earthquake

Festo Kivengere: de bisschop die Idi Amin liefhad

Op 10 februari 1973 stonden drie mannen in Oeganda tegenover een vuurpeloton. Ze waren veroordeeld voor politieke misdaden tegen de regering van president Idi Amin. Volgens Festo Kivengere was de aanklacht vals. Ze kwamen uit zijn bisdom, en hij mocht samen met twee andere voorgangers nog één keer met hen spreken.

Zo vertelde hij het later in zijn boek. De mannen zeiden dat ze in de gevangenis Jezus hadden aangenomen. Ze vroegen hem hun families te laten weten dat ze vergeven waren. Ongeveer drieduizend mensen keken toe toen de schoten vielen.

De bisschop zou het niet vergeten. Vier jaar later moest hij zelf vluchten voor dezelfde president, en nog datzelfde jaar verscheen zijn boek met een titel waar hij steeds opnieuw naar gevraagd werd: *I Love Idi Amin*, ik heb Idi Amin lief. Hij werd een van de bekendste predikers van Afrika en kreeg de bijnaam de Billy Graham van Afrika. Hij zelf sprak vooral over het kruis.

Het begon tussen de koeien, in de heuvels van het zuidwesten.

EEN KOEIENHOEDER IN KIGEZI

Festo Kivengere werd geboren rond 1919. Over het precieze jaar zijn de bronnen het niet eens: 1918, 1919 en zelfs 1921 worden genoemd. Hij groeide op in Rujumbura, in het noorden van Kigezi, een bergachtig gebied in het zuidwesten van Oeganda. Het ligt in het huidige district Rukungiri, niet ver van de grens met Rwanda en Congo.

Zijn familie was een heersersfamilie onder half-nomadische veehouders, en ze was niet christelijk. Als kind hoedde Festo koeien. Oeganda was in die jaren een Brits protectoraat. De Britten bestuurden het land via plaatselijke koningen en hoofden, en zendelingen van de anglicaanse Church Missionary Society hadden er sinds 1877 scholen en kerken gesticht. De anglicaanse kerk is de kerk die uit de Kerk van Engeland is voortgekomen, met bisschoppen en een vaste liturgie.

Rond zijn tiende ging Festo naar een missieschool. Hij hoorde daar voor het eerst over Jezus en werd gedoopt. Volgens een latere biografie was hij teleurgesteld. Hij had gedacht dat hij na de doop zou veranderen, en hij merkte niets.

Volgens de Ugandese krant Daily Monitor ging hij daarna naar Kinyasano, Kigezi High School en Mbarara High School, en tussen 1938 en 1940 naar Bishop Tucker Theological College in Mukono, bij Kampala. In 1938 stierf zijn moeder. Op de middelbare school had hij het geloof achter zich gelaten. Hij dronk en rookte veel, zo staat het in de korte biografie van Frank Retief.

MENSEN DIE HUN ZONDEN HARDOP BELEDEN

Terwijl Festo het geloof losliet, gebeurde er in de kerken om hem heen iets ongewoons. Vanaf de jaren twintig en dertig trok er een beweging door Oost-Afrika die later de Oost-Afrikaanse opwekking

is gaan heten. Een opwekking is een periode waarin veel mensen tegelijk tot een levend geloof komen en kerken opnieuw tot leven komen.

Het begon met een Ugandese leek, Simeoni Nsibambi, en een Britse zendingsarts, Joe Church. Ze ontmoetten elkaar in 1929 en baden samen. In 1933 beleden mensen tijdens een conventie in Gahini, in Rwanda, in het openbaar hun zonden en vonden ze vergeving. De beweging verspreidde zich naar Oeganda, Kenia en Tanzania. Haar aanhangers werden *balokole* genoemd: de geredden. Ze bleven meestal in de anglicaanse kerk, maar ze kwamen ook in kleine groepen samen om de Bijbel te lezen en elkaar eerlijk te vertellen wat er in hun leven misging.

In 1935 bereikte de opwekking Kigezi, tijdens een week van Bijbelstudie op de heuvel Rugarama bij Kabale. Volgens Retief werden de kerken in Noord-Kigezi zo vol dat mensen onder bomen en in huizen samenkwamen.

Niet iedereen was blij. Festo's oom Karegyesa betaalde mannen om christenen te slaan. Hij hield ermee op toen de mannen zeiden dat ze 's nachts niet meer konden slapen. Een aantal van hen kwam later zelf tot geloof. Festo deelde in die jaren de afkeer van zijn oom.

EEN BROERTJE VAN NEGEN IN DE KAPEL

Na zijn opleiding werd Festo onderwijzer op een missieschool. Retief vertelt een voorval uit die tijd. Festo moest een keer een kapeldienst leiden en had niets te zeggen. Zijn broertje van negen stond op en sprak, en volgens dit verhaal gaven ongeveer twintig jongens hun leven aan de Heer.

Hij wist, zo vertelde hij later, dat hij niets te geven had, en de jongens wisten het ook. Bij hem op de school woonden zijn stiefzus Eva, zijn

stiefbroer Jonathan en zijn nichtje Kyabyarwa. De meisjes hoorden bij de opwekking en baden voor hem.

EEN FIETS OP DE WEG

Wat volgde is het bekendste verhaal uit zijn jeugd, en het komt uit zijn eigen mond, via zijn biografen. Begin oktober 1941 dacht Festo aan zelfdoding. Op een zondag vertelde zijn nichtje van veertien in de kerk dat God haar en Eva had beloofd dat hun gebed voor Festo dat weekend verhoord zou worden. Festo liep boos weg en dronk de rest van de dag met zijn oom.

Die middag kwam een vriend hem op de fiets tegemoet. Hij heette ook Festo, Festo Rwamunahe. Hij vertelde dat Jezus drie uur eerder werkelijkheid voor hem was geworden. Toen vroeg hij Kivengere om vergeving voor drie concrete dingen die hij hem had aangedaan.

Thuis ging Festo op zijn knieën. Hij zag, zo vertelde hij later, Jezus aan het kruis. Geen hulpeloze misdadiger. Vrij vertaald: “Ik zag mijn God, geslacht voor mijn zonde.” Hij wist dat hij vergeven was.

Het Billy Graham Museum van Wheaton College houdt het op een bekering tijdens de opwekking in 1939. Retief noemt oktober 1941. Ik heb niet kunnen vaststellen welk jaar klopt. Dat hij tot geloof kwam binnen de opwekking, en dat een vriend die om vergeving vroeg daarbij een rol speelde, vertelde hij zelf.

Heb je zelf weleens iemand om vergeving moeten vragen voor iets kleins en concreets? Dan weet je hoe moeilijk dat is. Voor Festo begon zijn geloof met zo’n gesprek op een weg. Het zou ook het hart van zijn prediking worden.

TWAALF JAAR IN DODOMA

In 1946 ging Festo met de Church Missionary Society naar Tanganyika, het huidige Tanzania. Volgens de Daily Monitor was hij twaalf

jaar onderwijzer in Dodoma, in het midden van dat land. Rond dezelfde tijd trouwde hij met Merab. Ze bleven tweeënveertig jaar getrouwd en kregen vier dochters: Peace, Joy, Hope en Charity.

In de opwekking beleden Afrikanen en Europeanen elkaar ook hun wantrouwen. Bij een herdenking in Kabale in 2025 vertelde een Ugandese hoogleraar hoe Nsibambi en Church elkaar ooit huilend hun angst en argwaan hadden opgebiecht.

In 1959 werd Festo assistent-inspecteur van de scholen van de Kerk van Oeganda in Kigezi, en vanaf 1961 inspecteur. Hij haalde een onderwijsdiploma aan de universiteit van Londen.

“DOE GEEN MOEITE OM LETTERLIJK TE VERTALEN”

Ergens in deze jaren vertaalde Festo de preken van de Amerikaanse evangelist Billy Graham in het Swahili. Volgens Frederick Quinn, in zijn boek *African Saints*, zei Graham tegen hem dat hij niet letterlijk hoefde te vertalen. Vrij vertaald: “Doe geen moeite om letterlijk te vertalen.” De twee werden vrienden voor het leven.

Het is een klein verhaal. Ik vind het mooi omdat het laat zien dat Festo al vroeg een prediker met een eigen stem was.

Zijn weg naar het ambt liep niet vanzelf. Volgens historica Louise Pirouet werd hij in Oeganda eerst afgewezen voor de wijding tot predikant. Hij werd in de Verenigde Staten tot diaken gewijd en haalde aan Pittsburgh Seminary een theologische graad. In Oeganda werd hij priester; Pirouet noemt 1967, de Daily Monitor 1965. Christianity Today schreef in de jaren zeventig dat hij sinds 1962 als evangelist over de wereld reisde.

In 1969 nodigde de Zuid-Afrikaanse evangelist Michael Cassidy hem uit om voor zijn organisatie African Enterprise een team in Oost-Afrika op te bouwen. Rond 1971 ontstond daaruit African

Evangelistic Enterprise, met Festo als leider in Oost-Afrika. Het doel was de opwekking over het hele continent te verspreiden.

EEN BISSCHOP IN DE DAGEN VAN AMIN

In 1971 greep generaal Idi Amin de macht in Oeganda met een militaire staatsgreep. Hij was moslim en liet de rooms-katholieke, orthodoxe en anglicaanse kerken alleen onder zijn toezicht werken. Hoeveel mensen onder zijn bewind zijn vermoord, weet niemand precies. African Enterprise noemt een schatting van 400.000.

In november 1972 werd Festo gewijd tot bisschop van Kigezi, met zijn zetel in Kabale. Hij bleef ook evangelist en hield zijn werk voor African Enterprise aan.

Toen kwam februari 1973, en de drie mannen voor het vuurpeloton. Quinn schrijft dat Festo Amin aansprak op deze executie.

Hij bleef intussen spreken over de opwekking. Op 21 juli 1974 stond hij op het grote congres voor wereldevangelisatie in Lausanne, in Zwitserland. Het transcript is bewaard. Hij vertelde hoe mensen die verdeeld waren door stam, ras en leer, terugkeerden naar het kruis. Vrij vertaald: "Het thema van de Oost-Afrikaanse opwekking was het kruis, en dat hadden we nodig!" Daarna vroeg hij de Oost-Afrikanen in de zaal naar voren te komen om te zingen.

WACHTEN BUITEN HET GEBOUW

In 1977 vierde de Kerk van Oeganda dat het evangelie honderd jaar eerder het land had bereikt. Het was ook het jaar waarin de spanning tussen kerk en regering knapte. Volgens Christian History hield Festo in januari 1977 een preek over de waarde van het leven, waarin hij het geweld aanklaagde.

In februari schreven de anglicaanse bisschoppen een protestbrief aan Amin over moorden en willekeur. Aartsbisschop Janani

Luwum stond erachter, en Festo tekende mee. Volgens de Daily Monitor was hij zelfs de opsteller, maar die krant brengt dat als iets wat gezegd wordt. Over Luwum zelf gaat een ander hoofdstuk van dit boek.

Op 16 februari 1977 werden Luwum en de andere bisschoppen ontboden bij een bijeenkomst in Kampala. Luwum werd gearresteerd, samen met twee ministers. Volgens Tim Stafford in *Christian History* was Festo een van de laatsten die hem levend zag. Hij wachtte buiten het gebouw waar Luwum werd verhoord, tot bewakers hem onder bedreiging van hun wapens wegstuurden. De volgende dag meldde de regering dat Luwum en de ministers bij een auto-ongeluk waren omgekomen. Later bleek dat hij was doodgeschoten.

'S NACHTS OVER DE HEUVELS

Festo kreeg te horen dat hij de volgende zou zijn. Christenen uit zijn omgeving drongen erop aan dat hij vertrok. Volgens een Canadees verslag uit 2025 weigerde hij eerst, omdat hij zijn gemeente niet in de steek wilde laten, tot ze bleven aandringen.

Hij en Merab reden zo ver als het ging. Daarna liepen ze 's nachts over bospaden door de bergen naar Rwanda, waar ze werden opgevangen. Over de route zijn de bronnen het niet helemaal eens: een paar noemen Kenia of Tanzania als land van vlucht. Waarschijnlijk was Rwanda de eerste stap en Nairobi in Kenia de plek waar ze terecht kwamen. Aan de herdenkingsdienst voor Luwum, waar volgens berichten zo'n 45.000 mensen kwamen, kon hij niet meer deelnemen.

In Nairobi vond hij het kantoor van African Enterprise vol Ugandese vluchtelingen. Samen met collega's begon hij RETURN, een hulpprogramma voor Ugandese vluchtelingen. Volgens African En-

terprise zelf betaalde het meer dan driehonderd studiebeurzen aan universiteiten in het buitenland. Contact met mensen in Oeganda had hij in die tijd niet. Een brief of een telefoontje kon hen in gevaar brengen.

GOEDE VRIJDAG IN LONDEN

Op weg naar het kantoor van African Enterprise in Californië reisden Festo en Merab via Londen. Op Goede Vrijdag gingen ze naar All Souls Church aan Langham Place, de kerk van de bekende Britse predikant John Stott. De preek ging over de woorden van Jezus aan het kruis: *Vader, vergeef het hun, want zij weten niet wat zij doen.* (Lukas 23:34)

Wat er in hem gebeurde, kennen we uit zijn eigen boek. Hij merkte dat hij hard en bitter was geworden. De Heilige Geest liet hem zien, schreef hij, dat hij om genade moest vragen om Amin meer lief te hebben. Volgens Christian Today bad hij daar, vrij vertaald: “Heer, hier en nu vergeef ik Idi Amin.” In een later boek schreef hij dat hij die dag opstond met een bevrijd hart.

Kijk naar de volgorde. Hij vergaf niet omdat het voorbij was. Amin was nog aan de macht. Zijn vriend was net vermoord, zijn bisdom was onveilig, en hij wist niet of hij ooit terug kon. Hoe vergeef je iemand die nog steeds doorgaat?

Nog in 1977 verscheen zijn boekje *I Love Idi Amin*, geschreven met de gepensioneerde zendelinge Dorothy Smoker. Op persconferenties werd hem gevraagd hoe hij dat kon menen. Volgens African Enterprise antwoordde hij dat hij Amin misschien niet aardig vond, maar dat hij als christen verplicht was hem te vergeven. Toen iemand vroeg wat hij zou doen als hij Amin tegenover zich had en een revolver kreeg, zei hij dat hij het wapen zou teruggeven. Vrij vertaald: “Mijn wapen is liefde.”

Het boek was geen pleidooi om weg te kijken. Het beschreef de vervolging, de gevangen kerkleiders die zongen en de katholieke en protestantse geestelijken die elkaar vonden. Vrij vertaald schreef hij: "Een levende kerk kan niet vernietigd worden door vuur of geweren." Op een conferentie in Duitsland zei hij het nog korter. Vrij vertaald: "Een kogel kan doden, maar een kogel kan niet genezen."

Wie dat te naïef vindt, moet weten dat hij in dezelfde jaren met Ugandese ballingen werkte die Amin weg wilden hebben. De Ugandese jurist George Kanyeihamba, toen docent in Engeland, vertelde dat Festo hem in 1977 via onder anderen zijn dochter Hope liet vragen mee te helpen Amin weg te krijgen. Voor Festo ging vergeven samen met verzet tegen onrecht. Wat hij weigerde, was haten.

TERUG NAAR RUGARAMA

In 1979 werd Amin verdreven. Festo keerde terug naar Kigezi en zijn bisdom. Hij was nu internationaal bekend en reisde naar Amerika, Australië en Groot-Brittannië. Hij werd een woordvoerder voor de kerk van Oeganda.

Maar hij zweeg ook niet tegen de nieuwe machthebbers. Onder de tweede regering van Milton Obote werden opnieuw mensenrechten geschonden. Festo zei dat hardop. Toen in 1982 duizenden Rwandese vluchtelingen in Oeganda uit hun huizen werden verdreven, organiseerde hij hulp. Pirouet noemt dat onpopulair en gevaarlijk. Hij waarschuwde ook dat Obote de anglicaanse kerk voortrok en zo katholieken en protestanten tegen elkaar opzette.

In 1983 deed hij iets waar in de anglicaanse wereld officieel tegenstand tegen was. In de kathedraal op Rugarama wijdde hij drie vrouwen tot priester. De eerste was Grace Ndyabahika. Volgens een Ugandese historicus zei Festo in een vergadering dat wachten op de Kerk van Engeland tot het einde der tijden zou duren. Zijn

bisdom stond achter hem. Zeven jaar later aanvaardde de Kerk van Oeganda de wijding van vrouwen unaniem.

Je mag daar anders over denken dan hij. Ik noem het omdat het past bij wie hij was: ook hier wachtte hij niet tot Londen het goedvond.

EEN KIST IN EEN GECHARTERD VLIEGTUIG

Festo kreeg leukemie. Volgens de Daily Monitor stierf hij op 18 mei 1988 in het Nairobi Hospital in Kenia, negenenzestig jaar oud. Michael Cassidy, zijn vriend en medeleider van African Enterprise, had nog een laatste ontmoeting met hem in het ziekenhuis.

Cassidy en andere leiders van African Enterprise vlogen de kist met een gecharterd vliegtuig naar Oeganda. Er was een dienst in de Namirembe-kathedraal in Kampala. De regering wilde hem begraven op de begraafplaats voor nationale helden in Kampala. De familie koos voor Kabale, in Kigezi.

In het Billy Graham Museum in Wheaton hangt een banier voor hem met een rood vlak, voor de jaren van vervolging, en een zin van hemzelf. Vrij vertaald: "Het kruis is het vlees en been, de hartslag van evangelisatie."

Ik denk aan die drie mannen in februari 1973. Ze stierven terwijl drieduizend mensen toekeken, en ze wilden dat hun families wisten dat ze vergeven waren. De bisschop die hen nog had gesproken, droeg die boodschap de rest van zijn leven mee. Hij bracht haar naar Lausanne, naar Londen, naar Nairobi en terug naar Kabale.

In Kabale, waar in 1935 op de heuvel Rugarama een week van Bijbelstudie begon, ligt hij begraven.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte in Kigezi, zuidwest-Oeganda, in een niet-christelijke heersersfamilie; bekering binnen de Oost-Afrikaanse opwekking; werk als onderwijzer en daarna in Tanzania; huwelijk met Merab en vier dochters; graad van Pittsburgh Seminary; de uitnodiging van Michael Cassidy (1969) en leiding van African Enterprise in Oost-Afrika; bisschop van Kigezi vanaf 1972; de executie van drie mannen uit zijn bisdom in februari 1973; zijn toespraak in Lausanne op 21 juli 1974; de protestbrief van de bisschoppen en de dood van Janani Luwum in februari 1977; zijn vlucht naar Rwanda in 1977; de Goede Vrijdagdienst in All Souls, Londen, en het boek *I Love Idi Amin* (1977); terugkeer na 1979; kritiek op het bewind van Obote; hulp aan Rwandese vluchtelingen in 1982; de wijding van drie vrouwen in 1983; overlijden aan leukemie in 1988.

Alleen uit eigen getuigenis of latere overlevering: zijn teleurstelling na de doop; het optreden van zijn broertje in de kapel; de bekering na het gesprek met Festo Rwamunahe en het visioen van Jezus aan het kruis; de woorden van Billy Graham over vertalen; de gesprekken met de drie veroordeelden; zijn innerlijke strijd en het gebed op Goede Vrijdag; de antwoorden op persconferenties; het getal van ruim driehonderd studiebeurzen (van African Enterprise zelf).

Onbevestigd: het geboortjaar (1918, 1919 of 1921); het jaar van zijn bekering (1939 of 1941); het jaar van zijn priesterwijding (1965 of 1967); de exacte route na Rwanda (Kenia of Tanzania worden ook genoemd); dat hij de opsteller van de protestbrief was; de precieze sterfdatum 18 mei 1988 (één bron).

Duiding: sommige bronnen, ook christelijke, bevatten fouten: zo wordt hij één keer aartsbisschop genoemd en wordt de protestbrief in 1980 geplaatst. Daar ben ik in dit hoofdstuk niet van uitgegaan.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Dictionary of African Christian Biography, Frederick Quinn, "Kivengere, Festo"
2. Dictionary of African Christian Biography, M. Louise Pirouet, "Kivengere, Festo"
3. Boston University, History of Missiology, "Kivengere, Festo (B)"
4. Frank Retief, "Bishop Festo Kivengere of Uganda", Evangelical Times, 2013
5. Simonetta Carr, "Festo Kivengere and His Message of Forgiveness", Place for Truth, 2022
6. Daily Monitor, "When Bishop Kivengere dared Idi Amin, Gaddafi"
7. Daily Monitor, "Kivengere was a shining star of Kigezi, says Kanyeihamba"
8. Daily Monitor, "Janani Luwum's final hours"
9. Maaïke VanderMeer, "The 'Billy Graham of Africa'", Christian Courier, 2025
10. Tim Stafford, "Costly Love, Radical Forgiveness", Christian History 94
11. Emma Wild-Wood, "Your clan is Salvation", Christian History 153
12. Christian History Institute, It Happened Today, 27 januari
13. Christianity Today, "The Revival That Was and Is"
14. Billy Graham Center Archives, transcript Lausanne, 21 juli 1974
15. Wheaton College, Billy Graham Museum, "Festo Kivengere"

16. African Enterprise Australia, "Overcoming challenges as seen in the experiences of Festo Kivengere"
17. Marieke Kleynhans, "I Love Idi Amin", Christian Today, 2022
18. ATLA Digital Library, collectie preken van bisschop Festo Kivengere
19. Wikipedia, "Festo Kivengere" (startpunt)

Óscar Romero: de bisschop die op zondag de namen noemde

Op zondag 20 maart 1977 waren de kerken van het aartsbisdom San Salvador dicht. In de hele stad en in de dorpen eromheen werd die ochtend geen mis gevierd, op één na. Die ene mis werd gehouden op het plein voor de kathedraal van San Salvador. Volgens de Romero Trust, die zijn leven en preken bewaart, stonden er ongeveer honderdduizend mensen.

De man aan het altaar was pas een paar weken aartsbisschop. Acht dagen eerder was zijn vriend, de jezuïet Rutilio Grande, doodgeschoten. Alle andere missen had Óscar Romero voor die zondag afgelast.

Drie jaar later was hij zelf dood. In die drie jaar werd een behoudende priester de bekendste stem van El Salvador. Elke zondag luisterde een groot deel van het land op de radio naar zijn preek. Hij noemde de namen van mensen die verdwenen waren, gemarteld of gedood. Op 24 maart 1980 werd hij doodgeschoten terwijl hij de mis vierde. In 2018 verklaarde de Rooms-Katholieke Kerk hem heilig.

Wie hem in zijn jonge jaren kende, had dat niet voorspeld.

EEN LEERLING IN DE WERKPLAATS

Óscar Arnulfo Romero werd geboren op 15 augustus 1917 in Ciudad Barrios, een plaats in de bergen van het oosten van El Salvador. Hij was het tweede kind van Santos Romero en Guadalupe de Jesús Galdámez. De Romero Trust spreekt van acht kinderen, Westminster Abbey van zeven. Het was een gezin met weinig geld.

El Salvador is het kleinste land van Midden-Amerika, tussen Guatemala en Honduras aan de Grote Oceaan. Het overgrote deel van de bevolking was rooms-katholiek.

Als jongen leerde Óscar het vak van timmerman. Volgens de Romero Trust was hij in de leer bij een timmerman in het dorp. Andere bronnen zeggen dat zijn vader hem het vak leerde. Hij was er goed in. Maar in 1931, toen hij dertien was, liet hij de werkplaats achter zich. Hij ging naar het kleinseminarie in de stad San Miguel, een opleiding voor jongens die priester wilden worden, geleid door de claretijnen, een katholieke orde.

In 1937 ging hij naar het grootseminarie in de hoofdstad San Salvador. Nog datzelfde jaar werd hij naar Rome gestuurd. Hij studeerde er aan de Gregoriana, de pauselijke universiteit van de jezuïeten.

Op 4 april 1942 werd Romero in Rome tot priester gewijd. Zijn familie was er niet bij. Het was oorlog in Europa, en reizen over de oceaan was voor hen niet mogelijk. Hij begon aan een doctoraat, maar in 1943 werd hij teruggeroepen naar El Salvador. Op de terugweg werd hij op Cuba vastgehouden, volgens de Romero Trust drie maanden lang. In december kwam hij thuis.

Op 11 januari 1944 vierde hij zijn eerste mis in Ciudad Barrios. Daarna werd hij pastoor in Anamorós, een dorp in het oosten. Al snel werd hij naar San Miguel gehaald. Hij bleef er meer dan twintig jaar, als pastoor en als bestuurder van de kathedraal. Volgens zijn

biografen begon hij er een groep van de Anonieme Alcoholisten en hielp hij bij de bouw van de kathedraal.

In 1966 werd hij directeur van Orientación, het weekblad van het aartsbisdom. Onder zijn leiding was het een behoudend blad. In 1967 verhuisde hij naar San Salvador, als secretaris van de bisschoppenconferentie. Daar leerde hij een jezuïet kennen die Rutilio Grande heette. Ze werden vrienden.

DENKEN EN VOELEN MET DE KERK

Op 21 juni 1970 werd Romero gewijd tot hulpbisschop van San Salvador. Rutilio Grande was ceremoniemeester bij de wijding. Romero koos als wapenspreuk de Latijnse woorden *Sentire cum Ecclesia*. De Romero Trust vertaalt ze als “denken en voelen met de kerk” (vrij vertaald).

Die spreuk past bij hoe hij toen was. Hij wilde trouw zijn aan Rome en aan de leer van de kerk. Hij was voorzichtig en hij was bang voor onrust. In 1973 kwam hij in een openlijk conflict met de jezuïeten. Hij beschuldigde hun middelbare school ervan het marxisme te verspreiden met wat zij “bevrijdende opvoeding” noemden.

Volgens de Romero Trust zocht hij in 1971 hulp voor scrupulositeit, een angstige neiging om steeds te twijfelen of je wel goed genoeg gedaan hebt. Ik noem dat omdat het hem menselijk maakt. De man die later voor niemand meer opzij leek te gaan, worstelde met angst en twijfel.

VIJF BOEREN BIJ TRES CALLES

In 1974 werd Romero bisschop van Santiago de María, een bisdom op het platteland waar koffie werd verbouwd.

In 1975 doodde de Nationale Garde, een militaire politie, vijf boeren bij Tres Calles. Romero schreef een brief aan de president om te

protesteren. Het laat zien dat er al iets aan het veranderen was, vóór de gebeurtenissen die zijn naam bekend zouden maken.

Om die gebeurtenissen te volgen, moet je iets weten van het land in de jaren zeventig. Het politieke geweld nam toe. Er ontstonden linkse gewapende groepen, en er waren doodseskaders: groepen die mensen ontvoerden en doodden zonder enige rechtszaak. Volgens de latere Waarheidscommissie van de Verenigde Naties werden die eskaders vaak door militairen geleid en gesteund door zakenmensen, grootgrondbezitters en sommige politici.

In dezelfde jaren ontstond in Latijns-Amerika de bevrijdingstheologie. Deze stroming in de theologie zegt dat God aan de kant staat van de armen, en dat het geloof ook iets moet doen aan armoede en onrecht. Sommigen zagen er een eerlijke lezing van de evangeliën in. Anderen vonden dat ze te dicht bij het marxisme kwam.

Op 3 februari 1977 benoemde de paus Romero tot aartsbisschop van San Salvador. Op 22 februari werd hij geïnstalleerd. De regering verwelkomde de benoeming. Veel priesters waren teleurgesteld. Ze kenden hem als de behoudende bisschop die de jezuïeten had aangevallen.

DE WEG NAAR EL PAISNAL

Op 12 maart 1977, nog geen drie weken later, reed Rutilio Grande van Aguilares naar het dorp El Paisnal. Met hem in de auto zaten Manuel Solórzano, een oudere catechist, en Nelson Rutilio Lemus, een tiener. Volgens de Romero Trust was Grande op weg om de mis te doen. Vatican News schrijft dat hij onderweg was naar een novena, een reeks gebedsdiensten. Een doodseskader hield hen tegen en doodde alle drie.

Grande werkte in de streek rond Aguilares. Hij had er onder de armen groepen opgezet die leerden voor zichzelf te zorgen.

Romero leidde de uitvaartmis voor de drie mannen. Daarna nam hij een ongewoon besluit: op zondag 20 maart zouden alle kerken van het aartsbisdom dicht zijn, en zou er één mis zijn, voor de kathedraal. Kort daarna reisde hij naar Rome en vertelde hij paus Paulus VI wat er in zijn land gebeurde. Op 1 juli 1977 bleef hij weg bij de inauguratie van de nieuwe president. Hij protesteerde zo tegen het uitblijven van een onderzoek naar de moord op Grande.

De bronnen zien de dood van Grande als het keerpunt in zijn leven. America Magazine schrijft dat Romero door deze moord begreep waar zijn eigen weg naartoe zou leiden. Hoe plotseling die verandering was, is een vraag waar biografen verschillend over denken. De brief over Tres Calles laat zien dat hij al eerder begon te zien wat er in het land gebeurde.

Kun jij je een moment herinneren waarop je niet meer kon weggijken van iets wat je al lang wist?

“ELKE KATHOLIEK MOET EEN MARTELAAR ZIJN”

In mei 1977 werd opnieuw een priester gedood: Alfonso Navarro, op 11 mei, samen met een jongen uit zijn parochie, Luis Torres. Het leger bezette daarna Aguilares, het dorp van Grande.

Paus Franciscus haalde in 2018 een zin aan uit een van zijn preken van 1977: “elke katholiek moet een martelaar zijn” (vrij vertaald). Romero bedoelde het woord in de oude betekenis: een martelaar is een getuige. Wie getuige is van Christus, moet bereid zijn om daarvoor iets te verliezen.

De aartsbisschop begon in zijn preken te vertellen wat er die week gebeurd was. Wie er verdwenen was. Wie er dood gevonden was. Wie er gemarteld was. Hij deed dat elke week opnieuw.

EEN STEM OP DE RADIO

Het aartsbisdom had een eigen radiozender, YSAX. Elke zondag zond die de preek van de aartsbisschop uit. Zijn preken duurden vaak uren. Volgens luisteronderzoek uit die jaren luisterde ongeveer driekwart van de mensen op het platteland en ongeveer de helft van de mensen in de stad geregeld naar hem. Het was het meest beluisterde programma van het land. Ook de Amerikaanse ambassade luisterde mee.

Voor veel mensen was het de enige plek waar ze hoorden wat er werkelijk gebeurde. De kranten en de andere zenders zwegen of vertelden het anders. CathNews schrijft dat Romero weigerde zich te laten censureren.

De zender werd gestoord. Het kantoor werd gebombardeerd. Zijn preken gingen elke week de lucht in, behalve wanneer YSAX door een bom was stilgelegd.

Hier zie je iets wat ik bewonder. Romero zocht geen podium. Hij had ruim twintig jaar in een parochie gewerkt en een kerkblad geleid. Hij gebruikte wat hij had: een preekstoel en een zwakke zender. En hij hield vol.

In november 1978 droegen 118 Britse parlementsleden en leden van het Hogerhuis hem voor voor de Nobelprijs voor de Vrede van 1979. In februari 1978 had hij al een eredoctoraat gekregen van de Amerikaanse Georgetown University, in februari 1980 volgde de Universiteit van Leuven in België. In mei 1979 gaf hij paus Johannes Paulus II zeven dossiers over het onrecht in zijn land, zo vermeldt Westminster Abbey.

Zijn tegenstanders zagen hem als een politicus in een priesterkleed. Ze verbonden hem met de bevrijdingstheologie en met de linkse guerrilla. Zelf zei hij tegen een journalist dat hij instemde met de

katholieke visie op bevrijding, en niet met een materialistische. Hij zei dat hij met paus Paulus VI was.

EEN BRIEF AAN HET WITTE HUIS

Op 15 oktober 1979 kwam in El Salvador een revolutionaire regeringsjunta aan de macht, een groep van militairen en burgers. Het geweld werd niet minder. Het land gleed af naar de burgeroorlog die van 1980 tot 1992 zou duren.

Op 17 februari 1980 schreef Romero een open brief aan de Amerikaanse president Jimmy Carter. Hij vroeg hem om geen militaire hulp meer te geven aan de Salvadoraanse veiligheidstroepen. Volgens hem zou die hulp het onrecht en de onderdrukking alleen maar erger maken. Carter antwoordde niet zelf. Zijn minister van Buitenlandse Zaken, Cyrus Vance, stuurde een telegram. Of Romero dat ooit ontvangen heeft, is niet bekend.

In maart 1980 werd achter het altaar van de basiliek waar hij zou preken een koffer met dynamiet gevonden. Hij was niet ontploft. Een pauselijke gezant had hem gewaarschuwd dat hij in gevaar was. Romero wuifde de zorgen van anderen weg.

Tijdens zijn laatste retraite, een paar dagen van stilte en gebed, schreef hij aantekeningen over de mogelijkheid van een gewelddadige dood. Hij schreef dat het niet makkelijk was om die te aanvaarden. En hij schreef dat hij, als het zover kwam, "God heel dichtbij zal voelen bij mijn laatste adem" (vrij vertaald). America Magazine voegt eraan toe dat hij van het leven en van zijn volk hield. Hij verlangde er niet naar om weg te gaan.

ZONDAG 23 MAART 1980

Op zondag 23 maart preekte Romero voor de laatste keer op een zondag. De preek ging via YSAX het land in. Ook een buitenlandse zender, Radio Noticias del Continente, zond haar uit.

Aan het eind richtte hij zich tot de soldaten, de nationale garde en de politie. Hij zei dat ze broeders waren van hetzelfde volk dat ze doodden. Hij zei dat geen soldaat verplicht was een bevel op te volgen dat tegen de wet van God ingaat. Toen kwam de zin die bekend zou worden. Hij smeekte, vroeg en beval hen in de naam van God: "Stop de onderdrukking" (vrij vertaald uit het Spaans).

Volgens America Magazine was het applaus in de kerk zo luid dat de technici van de radio eerst dachten dat het geluid rondzong.

Wat doe je als je weet wat het je kan kosten, en je zegt het toch? Ik heb op die vraag geen makkelijk antwoord. Romero gaf er geen grote woorden aan. De volgende avond vierde hij gewoon weer de mis.

DE TARWEKORREL

Romero woonde bij het ziekenhuis van de Goddelijke Voorzienigheid, Divina Providencia, een ziekenhuis voor mensen met kanker in San Salvador. Op maandag 24 maart 1980 vierde hij om ongeveer zes uur 's avonds de mis in de kapel van dat ziekenhuis. Het was een mis ter herinnering aan Sara Meardi de Pinto, die een jaar eerder was overleden. Haar zoon Jorge Pinto gaf het weekblad El Independiente uit, een van de weinige bladen die schreven over mensenrechten.

Een van de lezingen kwam uit het Evangelie naar Johannes, de woorden van Jezus over de tarwekorrel: *Als de tarwekorrel niet in de aarde valt en sterft, blijft hij alleen, maar als hij sterft, draagt hij veel*

vrucht. (Johannes 12:24). Romero preekte erover. Er bestaat een geluidsopname van die preek. De jezuïet James Brockman, zijn biograaf, heeft die opname later opnieuw beluisterd en vertaald. De laatste woorden waren een uitnodiging om samen te bidden: “laten we ons innig verenigen in geloof en hoop” (vrij vertaald).

Direct na de preek viel er een schot. Het kwam uit een auto die voor de kapel stond. Romero werd geraakt en stierf in de kapel. Volgens de Romero Trust was het 18.26 uur.

De zin over de tarwekorrel had hij niet zelf gekozen. Het was de lezing van die avond.

PALMZONDAG 1980

Zes dagen later, op Palmzondag 30 maart 1980, was de uitvaart-mis op het plein voor de kathedraal. Volgens Wikipedia kwamen er meer dan tweehonderdvijftigduizend mensen. Tijdens de dienst ontploften er bommen en werd er geschoten. In de paniek en door de schoten kwamen tientallen mensen om het leven. De Romero Trust spreekt van ongeveer veertig doden, officiële bronnen noemden er toen eenendertig. Wie er schoot, is nooit vastgesteld.

In datzelfde jaar begon de burgeroorlog. Aan de ene kant stonden het leger van de regering en de doodseskaders, aan de andere kant de linkse guerrillabeweging FMLN. In twaalf jaar kwamen meer dan vijfenzeventigduizend Salvadoranen om. In juni 1980 werd ook de Italiaanse franciscaan Cosme Spessotto doodgeschoten, een priester die net als Romero had gesproken over onrecht.

Op 16 januari 1992 werd in Mexico-Stad de vrede getekend, het akkoord van Chapultepec.

WAT DE WAARHEIDSCOMMISSIE VOND

Als deel van het vredesakkoord stelden de Verenigde Naties een Waarheidscommissie in. Op 15 maart 1993 verscheen haar rapport. Ze sprak met ongeveer tweeduizend getuigen en verzamelde informatie over vele duizenden slachtoffers. De grote meerderheid van het geweld dat ze onderzocht, kwam volgens haar voor rekening van de strijdkrachten en de groepen die met hen verbonden waren. Ze noemde ook honderden moorden en verdwijningen door de FMLN.

Over de moord op Romero was de commissie duidelijk. Majoor Roberto D'Aubuisson had het bevel gegeven. Hij was toen al overleden. Ook een paar andere mannen speelden volgens het rapport een actieve rol, onder wie een oud-kapitein van het leger.

Vijf dagen na het rapport nam het parlement een amnestiewet aan. In 2016 verklaarde het Hooggerechtshof van El Salvador die wet in strijd met de grondwet. In 2004 stelde een rechter in de Verenigde Staten die oud-kapitein in een civiele zaak aansprakelijk voor de moord. Hij dook onder. Voor de moord op Romero is nooit iemand strafrechtelijk veroordeeld.

Ik schrijf deze naam op omdat de Waarheidscommissie ze heeft vastgesteld. Over de burgeroorlog zelf zijn in El Salvador de meningen nog altijd verdeeld, en dat oordeel laat ik aan de Salvadoranen. Wat er in die kapel gebeurde, is wel vastgesteld.

In 2010 riepen de Verenigde Naties 24 maart uit tot de Internationale Dag voor het Recht op Waarheid, ter nagedachtenis aan Romero.

SINT-PIETERSPLEIN, 14 OKTOBER 2018

In 1990 opende zijn opvolger, aartsbisschop Arturo Rivera Damas, het proces om Romero zalig te verklaren. Het ging langzaam. Rond

2000 lag het stil, en in Rome werd onderzocht of zijn leer wel zuiver was. Sommigen in de kerk vonden dat hij om politieke redenen was gedood, en niet om zijn geloof.

In 2013 gaf paus Franciscus het proces weer vrij. Op 3 februari 2015 erkende hij Romero als martelaar, gedood in odium fidei, uit haat tegen het geloof. Op 23 mei 2015 werd hij in San Salvador zalig verklaard, op het plein Salvador del Mundo. Op 6 maart 2018 erkende de paus een genezing als wonder. Het ging om de genezing van Cecilia Maribel Flores, een zwangere vrouw. Een wonder is in de katholieke kerk een voorwaarde voor heiligverklaring. Of het een wonder was, is een geloofsvraag. De kerk heeft het onderzocht en erkend.

Op 14 oktober 2018 werd Óscar Romero op het Sint-Pietersplein in Rome heilig verklaard. Een dag later sprak de paus met pelgrims uit El Salvador. Hij noemde Romero een herder die zijn leven gaf voor zijn schapen.

In januari 2022 werd ook zijn vriend Rutilio Grande zalig verklaard, samen met Manuel Solórzano en Nelson Rutilio Lemus, die met hem in de auto zaten, en met Cosme Spessotto. Het gebeurde in San Salvador, op hetzelfde plein waar Romero zeven jaar eerder zalig was verklaard.

Ook de anglicaanse kerk gedenkt hem. Westminster Abbey in Londen, waar een anglicaanse gemeente samenkomt, onthulde op 1 juli 1998 tien beelden van martelaren uit de twintigste eeuw. Ze staan in een rij boven de westingang. Een van die stenen figuren is de aartsbisschop uit San Salvador, die avond in de kapel geraakt, direct nadat hij had gepreekt over een tarwekorrel die in de aarde valt.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte op 15 augustus 1917 in Ciudad Barrios; priesterwijding in Rome op 4 april 1942; lange periode als priester in San Miguel; hulpbisschop in 1970 en bisschop van Santiago de María in 1974; benoeming tot aartsbisschop in februari 1977; de moord op Rutilio Grande, Manuel Solórzano en Nelson Rutilio Lemus op 12 maart 1977; de ene mis voor de kathedraal; de zondagspreken via YSAX en de aanvallen op de zender; de brief aan president Carter in februari 1980; de laatste zondagspreek op 23 maart 1980; de moord tijdens de mis op 24 maart 1980; de doden bij de uitvaart; de conclusie van de Waarheidscommissie van de VN (1993); de civiele uitspraak tegen Saravia (2004); zaligverklaring (2015) en heiligverklaring (14 oktober 2018).

Alleen uit eigen getuigenis of latere overlevering: zijn aantekeningen van de laatste retraite over een gewelddadige dood (eigen notities, geciteerd door America Magazine); zijn behandeling voor scrupulositeit in 1971 (Romero Trust, op basis van biografen); de details van zijn vakopleiding als timmerman, waar de bronnen verschillen.

Onbevestigd: het exacte aantal doden bij de uitvaart (de bronnen lopen uiteen van ongeveer dertig tot vijftig); het precieze doel van de laatste rit van Grande (mis of noveen); de bekende uitspraak dat hij na zijn dood zou opstaan in het Salvadoraanse volk, waarvan de herkomst omstreden is en die ik daarom niet citeer.

Duiding: of Romero vooral om zijn geloof of vooral om politieke redenen werd gedood, was jarenlang een discussie in de kerk; de paus koos in 2015 voor het eerste. Het verloop en de oorzaken van de burgeroorlog zijn in El Salvador nog steeds een gevoelig onderwerp. Hoe abrupt zijn verandering na de dood van Grande was, wordt door biografen verschillend gezien.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Romero Trust, "The Century of Romero: 1917-2018"
2. Romero Trust, "The Final Homily of Archbishop Romero"
3. America Magazine, "The homily Oscar Romero was delivering when he was killed" (vertaling James R. Brockman)
4. America Magazine, "Death comes for the archbishop", 11 maart 2015
5. Persbureau van de Heilige Stoel, toespraak van paus Franciscus aan pelgrims uit El Salvador, 15 oktober 2018
6. Vatican News, "Church in El Salvador celebrates beatification of four martyrs", januari 2022
7. Verenigde Naties, International Day for the Right to the Truth
8. Samenvatting van het rapport van de Waarheidscommissie voor El Salvador (Creighton University)
9. Center for Justice and Accountability, Doe v. Saravia
10. CathNews New Zealand, "Archbishop Romero, trusted news source", 23 maart 2015
11. Diario El Mundo, over de laatste zondagspreek van Romero, 24 maart 2025
12. Kellogg Institute, University of Notre Dame, over de heiligverklaring, oktober 2018
13. Wikipedia, "Óscar Romero" (startpunt)
14. Wikipedia, "Truth Commission for El Salvador" (startpunt)
15. Westminster Abbey, "St Oscar Romero"

Luis Palau: de bankbediende die Latijns-Amerika toesprak

Op een zomerkamp in Argentinië schreef een jongen van twaalf een korte zin op. Volgens een levensbeschrijving bij zijn dood schreef hij die avond, vrij vertaald: “12 februari 1947. Ik heb Jezus Christus aangenomen.” Februari is in Argentinië hoogzomer. Een kamp leider, wiens naam in de bronnen niet bewaard is, had met hem gesproken. Meer drama was er niet. Hij schreef later dat je geen spectaculair bekeringsverhaal nodig hebt. Het moet alleen van jezelf zijn.

Die jongen heette Luis Palau. Hij zou uitgroeien tot de evangelist die kranten “de Billy Graham van Latijns-Amerika” noemden. Volgens zijn eigen organisatie sprak hij in zijn leven dertig miljoen mensen toe, in vijfenzeventig landen. Zijn radioprogramma’s in het Spaans en het Engels liepen op duizenden zenders. Toen hij in 2021 stierf, diende iemand in het Argentijnse parlement een voorstel in om officieel rouw te betuigen.

Maar in februari 1947 was hij een jongen zonder vader, in een gezin dat arm was geworden.

EEN BIJBEL VAN EEN BRITSE OLIEMANAGER

Luis Palau werd geboren op 27 november 1934 in Ingeniero Maschwitz, een klein plaatsje ten noorden van de stad Buenos Aires. Hij was de enige zoon tussen zeven kinderen. Zijn vader, ook Luis, was een zakenman in de bouw. De grootouders van vaderskant waren na de Eerste Wereldoorlog uit Spanje gekomen. Zijn moeder, Matilde Balfour de Palau, had Schotse en Franse familie. Luis groeide tweetalig op, in het Spaans en het Engels.

Argentinië was in die jaren een rooms-katholiek land. Ook het gezin Palau kwam uit die wereld, staat in een voorstel van het Argentijnse parlement uit 2021. Protestanten waren een kleine minderheid. Hoe het gezin evangelisch werd, vertellen meerdere bronnen op dezelfde manier. Een Britse oliemanager, Edward Rogers, gaf Luis' moeder een Bijbel. Zij en haar man kwamen tot geloof. Rogers bleef een geestelijke vriend van het gezin.

Ze gingen naar een samenkomst van de Brethren, in Nederland vaak de Vergadering van gelovigen genoemd: kleine gemeenten zonder voorganger, waar de broeders samen de dienst leiden. In een interview uit het begin van de jaren tachtig vertelde Palau dat zo'n samenkomst soms uit twaalf mensen bestond. Zeven daarvan waren van zijn eigen gezin.

Luis ging naar Britse scholen, eerst een kostschool en later het anglicaanse San Albano in Buenos Aires. Toen viel er een gat in het gezin.

“BIJ JEZUS, EN DAT IS VEEL BETER”

Luis was tien toen zijn vader stierf. Volgens een latere levensbeschrijving gebeurde dat in 1944, binnen een paar dagen na een longontsteking. Dat jaartal en die oorzaak heb ik in maar één bron gevonden.

Hoe zijn vader stierf, vertelde Palau zelf, in zijn memoires en in interviews. Op zijn sterfbed zong hij en klapte hij, en wees hij omhoog. Zijn laatste woorden waren volgens zijn zoon, vrij vertaald: “Ik ga naar Jezus, en dat is veel beter.” Het is bijna letterlijk wat de apostel Paulus schreef: *Want ik word door deze twee gedrongen: ik heb de begeerte om heen te gaan en bij Christus te zijn, want dat is verreweg het beste* (Filippenzen 1:23). Palau zei later dat dit sterfbed zijn geloof in het eeuwige leven had gevormd. We kennen de scène alleen uit zijn eigen herinnering.

Wat daarna kwam, staat in veel bronnen. Het gezin verloor zijn welvaart. Volgens de Engelstalige Wikipedia, die zich op een portret in The Oregonian uit 2003 baseert, gingen familieleden slecht om met wat er over was. Palau vertelde het persbureau AP een detail dat hij nooit vergat: zijn moeder sneed één biefstuk in acht stukken, zodat iedereen aan tafel iets had.

Wat zij deed, liet een spoor na in zijn leven. In zijn memoires begint hij met haar verhaal. Zij leerde hem zingen, Bijbelteksten opzeggen en bidden. Ze geloofde, zo schreef hij, dat God zou zorgen, en op de een of andere manier deed Hij dat ook.

HET KAMP IN DE ZOMER

Twee jaar na de dood van zijn vader ging Luis naar een zomerkamp. Daar sprak een kampleider met hem, en hij koos ervoor Jezus te volgen. Over het jaar verschillen de bronnen: het archief van Wheaton College en het Argentijnse parlement noemen 1946, Christianity Today en de dagboeknotitie noemen 1947. De notitie met de datum van 12 februari maakt 1947 het waarschijnlijkst.

Een jongen van twaalf, zonder vader, op een zomerkamp. Ik weet niet wat jij op je twaalfde dacht over God. Luis schreef het op, met datum en al.

Hij droomde in die jaren van rechten studeren. Volgens het Argentijnse parlement wilde hij advocaat worden om weduwen zoals zijn moeder te kunnen helpen. Het liep anders. Rond zijn achttiende moest hij gaan werken, omdat het gezin het geld nodig had.

EEN BAAN BIJ DE BANK OF LONDON

Luis vond werk bij een vestiging van de Bank of London, een Britse bank. Waar die vestiging stond, is minder zeker dan het lijkt. Twee bronnen noemen Córdoba, de grote stad in het binnenland. Een bericht van persbureau AP noemt Buenos Aires. Misschien werkte hij in beide steden. Ik heb het niet kunnen uitzoeken.

In 1952 hoorde hij op de radio een Amerikaanse evangelist preken: Billy Graham. Het zette hem in beweging. Volgens zijn eigen organisatie bad hij toen dat God hem een evangelist zou maken, zoals Graham. Hij las ook een boek van Graham over een campagne in de omgeving van Los Angeles, met elke avond zo'n drieduizend mensen.

Het begin was moeizaam. Zijn eerste preek hield hij in een kerkje in de heuvels, voor ongeveer vijfendertig mensen. Hij deed Graham na, met harde stem en zwaaiende armen. Het werd, zo vertelde hij later zelf, een afgang.

Ergens in die tijd vertelde hij zijn moeder dat hij wachtte op een roeping. Zij wees hem op een dorp in de heuvels waar geen Bijbelgetrouwe gemeente was. In een interview uit 2018 gaf hij haar antwoord weer: die roeping was al tweeduizend jaar geleden uitgegaan.

EEN SPAANSE BIJBEL UIT 1953

In het Museum of the Bible in Washington ligt een kleine Spaanse Bijbel, gedrukt in 1950. Palau kocht hem in 1953 in Buenos Aires. Er staan aantekeningen in en preekschetsen uit zijn eerste jaren.

Het waren de jaren waarin hij twee levens leidde. Doordeweeks werkte hij op de bank. In het weekend preekte hij, ook op straat. Op zijn negentiende had hij een eigen christelijk radioprogramma. Toen hij tweeëntwintig was, organiseerde hij met vrienden tentamenkomsten en een evangelisch radioprogramma in Buenos Aires.

Hij was een bankbediende met een microfoon.

EEN AMERIKAAN OP EEN BIJBELSTUDIE

In Argentinië bezocht Luis een Bijbelstudie van de Amerikaanse predikant Ray Stedman. Stedman spoorde hem aan om in de Verenigde Staten een opleiding te volgen, en in 1960 ging hij. Een tijd woonde Palau bij hem in, in de omgeving van San Francisco.

Daarna volgde hij een programma van een jaar aan de Multnomah School of the Bible in Portland, Oregon. Het werd een moeilijk jaar. Palau vertelde later dat hij er worstelde met hoogmoed. In een les van de Britse spreker Major Ian Thomas viel er iets op zijn plaats. Hij begreep, zo zei hij zelf, dat Christus echt in hem woonde.

Op Multnomah ontmoette hij Patricia Scofield. Ze trouwden in 1961. In 1962 werd hij Amerikaans staatsburger, en datzelfde jaar liep hij stage bij een campagne van Billy Graham in Fresno, Californië, waar hij ook vertaalde. De man die hij tien jaar eerder op de radio had gehoord, stond nu naast hem.

OVERSEAS CRUSADES: COLOMBIA EN MEXICO

In 1961 trad Palau in dienst van Overseas Crusades, in Latijns-Amerika SEPAL genoemd en tegenwoordig OC International. Het was een Amerikaanse zendingsorganisatie. Met Pat woonde hij kort in Detroit en daarna in Costa Rica, Colombia en Mexico.

Hier zit een spanning in zijn verhaal die ik niet wil wegpoetsen. Palau was een Argentijn die in Latijns-Amerika preekte, maar zijn basis lag in de Verenigde Staten en hij werkte voor een Amerikaanse organisatie. Volgens AL DÍA vertaalde hij zo'n twintig jaar voor Graham bij Spaanstalige campagnes. In 1970 hielp Graham hem met startgeld. The New York Times schreef bij zijn dood dat hij zijn eerste twintig jaar vooral buiten de Verenigde Staten werkte, mede uit respect voor de plaats die Graham daar had.

In 1964 begon hij bij een campagne in Colombia het radioprogramma *Luis Palau Responde*, "Luis Palau antwoordt". Luisteraars kwamen met vragen uit hun dagelijks leven. Hij luisterde en antwoordde vanuit de Bijbel, terwijl anderen meeluisterden. Het archief van Wheaton College bewaart nog opnames.

Rond 1966 hield hij zijn eerste grote campagne in Bogotá, de hoofdstad van Colombia. Een jaar later werd hij directeur van SEPAL voor Latijns-Amerika. De laatste twee jaar was hij president van de hele organisatie.

EEN GESPREK VAN TWAALF MINUTEN

In de jaren zeventig groeide zijn werk snel. Hij kocht zendtijd op televisie, op de beste uren, en nodigde kijkers uit om met hun twijfels te komen. In 1974 had hij in Guatemala een afspraak van twaalf minuten met president Carlos Arana Osorio. Volgens Christianity Today duurde het gesprek een uur, en de president nam een Bijbel aan.

Ook de verhoudingen tussen christenen onderling kostten hem moeite. In 1976 blies hij een campagne in Chicago voor Spaanstalige christenen af, omdat pinkstergemeenten en andere evangelische kerken het niet met elkaar eens werden. Pinkstergelovigen leggen sterk de nadruk op de gaven van de Heilige Geest, zoals spreken in tongen en gebed voor zieken. Een campagne vroeg om samenwerking van de kerken in een stad, en die kwam er niet altijd.

In 1977 sprak hij in Wales in een maand meer dan zestigduizend mensen toe. In oktober 1978 begon hij met de steun van Graham een eigen organisatie, de Luis Palau Evangelistic Association, met een hoofdkantoor in de omgeving van Portland.

GUATEMALA, 1982

Eén campagne uit die jaren hoort eerlijk in dit hoofdstuk. In 1982 hield Palau in Guatemala een grote viering, *Gratitude '82*. Generaal Efraín Ríos Montt, die kort daarvoor met een staatsgreep aan de macht was gekomen, was erbij. Palau schatte het aantal aanwezigen op een half miljoen.

In dezelfde maanden kwamen berichten naar buiten over geweld van het leger tegen de bevolking. De National Council of Churches in de Verenigde Staten maakte melding van gruweldaden. In een interview met Christianity Today zei Palau dat zijn team tegenstrijdige verhalen had gehoord. The New York Times schreef bij zijn dood dat hij voor deze samenwerking kritiek kreeg.

Ik oordeel hier niet over het hart van een man die ik niet kende. Ik stel wel vast dat een evangelist die een volle tribune krijgt dankzij een machthebber, ook de schaduw van die machthebber meekrijgt. Palau wilde naar eigen zeggen buiten de politiek blijven. In Guatemala lukte dat niet helemaal.

In hetzelfde interview kwam ook de andere kant van de politiek ter sprake. In die jaren was in Latijns-Amerika de bevrijdingstheologie sterk, vooral in de rooms-katholieke kerk. Die las de Bijbel vanuit de strijd van de armen tegen onrecht en onderdrukking. Palau keerde zich ertegen. Hij zag er een ander begrip in van zonde, verlossing en wedergeboorte dan hij in de Bijbel las. Hij vertelde ook over Uruguay, waar de veiligheidsdiensten protestanten wantrouwden en kort daarvoor protestanten het land uit hadden gezet, omdat ze verdacht werden van het verbergen van wapens. Een evangelist die in dat werelddeel van land naar land trok, moest steeds opnieuw uitleggen wie hij was en wie niet.

Zijn blik reikte in die jaren ver buiten Latijns-Amerika. Hij was een van de weinige westerse predikers die in de Sovjet-Unie mochten spreken. Daarna volgde een lange campagne in Londen, die tot de zomer van 1984 liep. In 1986 waren er in Singapore zes avonden in het nationale stadion. Volgens de cijfers van de campagne zelf kwamen er 337.500 mensen, en registreerden 11.902 mensen een reactie. Kort daarvoor was er in hetzelfde stadion een bijeenkomst voor kinderen geweest, met ongeveer tienduizend kinderen.

Niet overal was hij welkom. In 2005 zegde de stad Cardiff in Wales een ontvangst voor hem af, vanwege wat de stad zijn extreme evangelische opvattingen noemde. In de Verenigde Staten noemde The New York Times hem in 1999 juist als eerste kandidaat om Billy Graham op te volgen.

VAN KRUISTOCHT NAAR FESTIVAL

In het Engels heetten zulke campagnes *crusades*, kruistochten. In de jaren negentig drongen zijn zonen erop aan dat woord te laten vallen. Volgens Evangelical Focus kwam het idee van zijn zoon Andrés. Palau verzette zich eerst. Daarna ging hij om.

Vanaf 1999 hield hij *festivals*, in stadsparken in plaats van sportstadions. Er waren christelijke bands, skatebanen, activiteiten voor gezinnen, en de kerken van de stad deden samen vrijwilligerswerk. Hij preekte er nog steeds, met een uitnodiging om Jezus te volgen. Tegen AP zei hij in 2003, vrij vertaald: “Het heeft alles wat we doen op zijn kop gezet.”

De festivals gingen ook terug naar het continent waar hij begonnen was. In Lima, Peru, luisterden in 2004 naar schatting zevenhonderdduizend mensen. In maart 2008 stond hij in Buenos Aires bij de Obelisco, het bekende monument in het centrum. Het Argentijnse parlement spreekt van meer dan een miljoen mensen, Evangelical Focus van persberichten met die schatting op de tweede avond. In 2015 hield hij een week lang een festival in New York, met als slot een bijeenkomst in Central Park waar volgens CBN News zo’n zestigduizend mensen kwamen.

Al lang daarvoor was hij bevriend geraakt met een Argentijnse rooms-katholieke priester, Jorge Bergoglio. Toen die in 2013 paus Franciscus werd, reageerde Palau met blijdschap. Het zegt iets over hem. De zoon van een Brethren-gezin noemde de nieuwe paus een vriend.

VIJFTIEN JAAR VAN HUIS

Er is een prijs die bij zo’n leven hoort. Palau rekende zelf uit dat hij in zevenenvijftig jaar huwelijk ongeveer vijftien jaar van zijn vrouw en zonen gescheiden was geweest, door alle reizen. Pat en hij hadden na gevaarlijke ervaringen in het buitenland besloten dat zij met de vier jongens in Oregon zou blijven.

Spijt had hij er niet van, zei hij tegen Christianity Today. Maar hij sprak er openlijk over. Hoeveel ben jij bereid te missen voor wat je

gelooft dat God van je vraagt? Palau gaf een antwoord, en zijn gezin droeg het mee.

Zijn laatste grote festival hield hij in 2019 in Madrid, met ongeveer vijfentachtigduizend mensen. Datzelfde jaar verscheen zijn levensverhaal, *Palau: A Life on Fire*. Er kwam ook een speelfilm over zijn jeugd in Argentinië, *Palau*, met de Argentijnse acteur Gastón Pauls.

JANUARI 2018

In januari 2018 maakte Palau in een video bekend dat hij longkanker had, in het vierde stadium. Hij was drieëntachtig. Hij zei dat alles klaar was als de Heer hem wilde thuishalen. Volgens Salt&Light voegde hij eraan toe dat wie de Bijbel leest, weet dat er een tijd komt om te gaan.

Hij leefde nog ruim drie jaar. In november 2018 vertelde hij een lokale krant dat de ziekte voorlopig stabiel was. In februari 2021 werd hij in het ziekenhuis opgenomen, en daarna stopte hij met de behandeling.

Op donderdag 11 maart 2021 stierf Luis Palau thuis in Portland, zesentachtig jaar oud. Zijn familie schreef die ochtend dat hij plotseling was heengegaan, en heel vredig. Hij liet zijn vrouw Patricia achter, vier zonen en twaalf kleinkinderen.

In Argentinië diende een lid van de Kamer van Afgevaardigden een voorstel in om rouw te betuigen en zijn werk te erkennen. De jongen uit Ingeniero Maschwitz, die als bankbediende in het weekend preekte, was in zijn eigen land niet vergeten.

Evangelical Focus citeerde hem bij zijn dood, vrij vertaald: “Als ik duizend levens kreeg, gaf ik ze allemaal aan dezelfde roeping.”

Je kunt over zijn methoden twisten, over de grote stadions en de televisiezendtijd, over Guatemala. Het begon in elk geval niet in een

stadion. Het begon in een huis waar een vader zingend stierf, en aan een tafel waar één biefstuk in acht stukken werd gesneden.

En op een zomerkamp in februari, waar een jongen van twaalf een zin opschreef, met de datum erboven.

WAT VASTSTAAT EN WAT VERTELD WORDT

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte op 27 november 1934 in Ingeniero Maschwitz; enige zoon tussen zeven kinderen; de Bijbel van Edward Rogers en de bekering van zijn ouders; Britse scholen; de dood van zijn vader toen Luis tien was en de armoede daarna; bekering op een zomerkamp rond zijn twaalfde; werk bij een bank en de radio-uitzending van Billy Graham rond 1952; eigen radioprogramma rond 1953; de uitnodiging van Ray Stedman en Multnomah (1960-1961); huwelijk met Patricia Scofield (1961); Overseas Crusades vanaf 1961; *Luis Palau Responde* (1964); eigen organisatie in 1978; Guatemala 1982 met Ríos Montt en de kritiek daarop; de overstap naar festivals rond 1999; vriendschap met Jorge Bergoglio; longkanker (2018); overlijden op 11 maart 2021 in Portland.

Alleen uit eigen getuigenis of latere overlevering: de laatste woorden van zijn vader; de biefstuk in acht stukken; de dagboeknotitie van 12 februari 1947; de mislukte eerste preek; het antwoord van zijn moeder over de roeping; de les van Major Ian Thomas; de Brethren-samenkomsten van twaalf mensen; het uur met president Arana Osorio; de vijftien jaar van huis.

Onbevestigd: het jaar 1944 en longontsteking als doodsoorzaak van zijn vader (één bron); het bekeringsjaar (1946 of 1947); de stad van de bank (Córdoba of Buenos Aires).

Duiding: de aantallen (dertig miljoen toehoorders, de stadioncijfers, geregistreerde reacties) komen van zijn eigen organisatie, van

campagnes zelf of uit persberichten. Ze zijn niet onafhankelijk geteld.

BRONNEN BIJ DIT HOOFDSTUK

1. Christianity Today, “Died: Luis Palau”, 11 maart 2021
2. OPB (AP), “Evangelical pastor Luis Palau dies at 86 in Portland”, 11 maart 2021
3. Christian Century (AP), 2021
4. Evangelical Focus, “Luis Palau (1934-2021), from Argentina to the world”
5. Museum of the Bible, “Luis Palau’s life reflected his mission of conversion”
6. Museum of the Bible, collectie: The Luis Palau Bible
7. Wheaton College Archives, “Luis Palau Responde”, 2023
8. Cámara de Diputados de la Nación Argentina, proyecto 0589-D-2021
9. Salt&Light, “Evangelist to millions Luis Palau called home to the Lord at 86”
10. Bible Gateway Blog, interview over Palau: A Life on Fire
11. Christianity Today, over Palau: A Life on Fire, juni 2019
12. Christianity Today, “Luis Palau: Evangelist to Three Worlds” (interview, ca. 1982)
13. GetReligion, over de necrologie in The New York Times, 17 maart 2021
14. AL DÍA News, 2021
15. Christianity.com, “What Can We Learn from Evangelist Luis Palau?”
16. Wikipedia, “Luis Palau” (startpunt)

Nawoord

Een jongen van het slavenschip die bisschop werd. Een student die op kerstavond naar de sloppen verhuisde. Een dominee die niet wilde buigen. De nachtwaker van Shanghai. Een sikh die de Bijbel verscheurde. Een bisschop die zijn vijand liefhad. Een aartsbisschop die op zondag de namen noemde. Een bankbediende die een werelddeel toesprak.

Met dit tweede deel staan er zestien mensen in dit boek, uit elf landen. Ze verschilden in bijna alles: in taal, in kerk, in hoe ze baden en hoe ze over de Bijbel spraken. Sommigen van hen zouden het met elkaar oneens zijn geweest. Wat ze deelden, was dat ze bleven, ook toen het hun iets kostte.

Er zijn er nog veel meer. Achter elke naam in dit boek staan anderen die niemand heeft opgeschreven: ouders, vrienden, tolken, gemeenteleden die bleven. Ook zij horen bij die grote menigte.

Hierna zag ik en zie, een grote menigte, die niemand tellen kon, uit alle naties, stammen, volken en talen. (Openbaring 7:9)